Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 35 (15473) ◆ 1995 чылдың февраль 23, четверг ◆ Ат салган шагы 20.15 ◆ Садар өртээ 300 рубль.

Февраль 23—Ада-чурт камгалакчыларының хүнү

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). РФ-тиң Президентизиниң парлалга албаны Борис Ельциниң байыр чедириишкинин дүүн дамчыткан:

«Ада-чурттуң камгалакчыларының хүнүн таварыштыр шериг албанныгларга, оларның өг-бүлелеринге, дайынның болгаш чепсектиг күштериниң хоочуннарынга, армияның болгаш флоттуң хамааты персоналынга чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен.

Ада-чурт камгалакчыларының хүнү дүрүм ёзугаар бүгү улустуң байырлалы болуп турар. Күрүпенин салым-чолунга Россияның дайынчыларының бүгү салгалдарының кайгамчыктыг ачы-хавыяазын, оларның маадырлыг күш-ажылын хүлээп көргени ол болур.

Шаг-шаандан бээр хүлээлге, алдар, Ада-чурт деп ыдыктыг сөстер орук айтыкчызы сылдыс болуп, төрээн черниң камгалакчыларынга күштү, дидим чорукту берип келген. Россияның дайынчыларының амгы салгалы ол чагыгга шынчы болуп арткан. Хүн бүрүдеги амыдыралга база дайынчы байдалдарда безин Силер, эргим дайынчылар, бодунарның патриоттуг хүлээлгеңерни төлептиг күүселип турар силер.

Чурт чеже-даа берге байдалда, делегей байдалы чеже-даа нарыйдан турда, армия төрээн черинин камгалалында, ол тайбыңнын болгаш чогумчалыг чоруктун магадылалында, Россияның суверенитединиң, хамаарышпас чоруунуң болгаш девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн турарының камгалалында турар дээрзин бистин улузувус билир. Чогум на ынчангаш, армияны быжыглаары, ону амгы үеним чепсээ-биле чепсеглээри, шериг албанныгларын болгаш оларның өг-бүлелериниң албан база амыдырал байдалын экижилери моон соңгаар-даа күрүпениң бирги чергениң чугула хереэ болур.

Эргим шериг албанныглар, Силерге, силериниң дөргүл-төрелдериңерге болгаш чоок кижилериңерге, дайынчы-хоочуннарга, армияның болгаш флоттуң хамааты персоналынга бызыг кадыкшылды, аас-кежиин сеткилим ханызын-ан күзеп тур мен. Ада-чуртунарга бараан болурунарга челиишкиннерни силерге күзедим!

Б. ЕЛЬЦИН».

ЧАСПАС АДЫГЖЫЛАР

Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнге тураскаатканы камгалал-массалыг ажылдарның айының шугуму-биле Кызыл хоорайга КСТН-ниң (Камгалал-спортчу-техниктиг нийтилел) болгаш ачылга-салыкчылар нийтилелинин эге организацияларының аразында боодалга маргылдаазын организастап эрттирген.

Биче калибрлиг винтовкадан (ТОЗ) кара боолаарынга 30 ажыг команда киришкен. Кызылдың ЧЭТ-тиң, автоорук техникумунуң, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинин, уруглар эмнелгезинин болгаш уран үүл училишезинин командаларының аразында шаңналдыг черлер дээш демисел чидиг болган. Команда аайы-биле ап болур 300 санпан 295 санны аткан автоорук техникумунуң адыгжылары шылгаран, биги черни ээлээн А. Шкиренко, А. Шашков, М. Васильевский составтыг ол командының чидирин чүгле 5 сан болган. «Каа-Хем» разрезтин командазы оларга ийи сан четпейн барып, ийиги черге үнген. 291 санны аткан ЧЭТ-тиң командазы үшкү черде.

Хууда бирги чер дээш мартылдаага 90 ажыг адыгжы киришкен, олардан автоорук техникумундан Александр Шкиренко биле Александр Шашков кайызы-даа 100-100 санны аткаш, 1-2 черлерни төлептиг үлешкен.

Алексей ЕФИМОВ.
КСТН-нин Кызыл хоорай чөвүлелинин даргазы.

ХАЙГЫЫЛЧЫГА ШАҢНАЛ

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА-ның корр). Ада-чурттун Улуг дайынының үезинде шериг хайгыылчызы чораан Ян Чернякты «Езулуг Штирлиц ол-ла болгай» деп Кол штабтың начальниги Михаил Колесников мактаан. Ян Черняк арткен дыштанар хүнде 86 харлыында мочээн.

Эрткен неделяда М. Колесников болгаш Россияның шериг разведка эргелелинин начальниги Ф. Ладыгин Москванын эмнелгелеринин биразынге барып, Ян Черняккa Россия Федерациязының Маадырының Алдын Сылдызын тывыскан турган.

«Бо кыргаш болза, дайын чылдарында герман штабка ажылдап турган совет хайгыылчының маадырлыг чоруунун дугайында телесериалдың маадыры ёзулуг Штирлиц (Штирлиц-Исаев) ол болдур ийин, Ян Черняк чогум-на харын 1930 чылдан 1945 чылга чедир Максим Исаевтиң турган черинге ажылдап турган» деп Колесников журналистерге чугаалаан.

Россияның Чепсектиг күштериниң Кол штавындан РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге дыннатканы езугаар алырга, Ян Черняк дайын чылдарында эн улуг разведка организациязын аңаа тургускан боон турар. Ол кижилерни боду шилип ап турган. Оларның шупту-зу дайынның сөөлгү хүннеринге чедир быжыг харылзааны тулуп келген.

Дайын соонда, 1969 чылда пенсияже үнеринге чедир Ян Черняк СЭТА-га хелемечилеп ажылдап чораан.

Тыва Республиканың Чазаанда

РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫН ЭРТТИРЕР

Бойдус камгалалының айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле республика конференциязын эрттирер талазы-биле айтырыгны Чазак хуралынга чугаалажып көрген.

Россия Федерациязының Чазаанның 1994 чылдың сентябрь 12-де хүлээп алганы доктаалын езугаар болгаш РФ-тиң долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар сайыдының чагаазынга үндезилээн, ол айтырыгга хамаарыштыр «Бойдус камгалалының талазы-биле Бүгү-россия съездизин эрттирер дугайында» хүлээп алган шиитпирлеринге үндезилээн, Тыва Республиканың Чазаа дараазында доктаалды хүлээп алган:

— бойдус камгалалының айтырыгларын чугаалажын көөру-биле республика конференцияазын 1995 чылдың март 17-де Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамыны хуралдаар залынга эрттирер;

— Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамыга ол конференцияны эрттиреринге экология фондузунун акша-хорецизин ажыглаарын чөпшээрээр;

— республиканың бойдус камгалалының айтырыгларын чугаалажын көөр талазы-биле республика конференциязын эрттиреринин болгаш белеткээринин талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры болгаш боттандырын чорударын Долгандыр үрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамыга дагзыр.

Бойдус камгалалының айтырыгларын чугаалажын көөр талазы-биле республика конференциязының белеткел ажылдарын чорудары-биле организастыг комитетти Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. О. Оюнну баштадыр тургускан

Организастыг комитеттиң даргазының оралакчызы — долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаарының сайыды Д. Х. Ооржак, кежигүннери —ТР-ниң Арга-ыяан талазы-биле күркомитединиң даргазы Т. Х. Бараан, ТР-ниң күрүпениң кол санитар эмчизи Ю. П. Бахаев, республиканың аңныыр, балык нийтилелинин даргазы А. П. Бездворных, Тыва Республиканың Дээли Хуралының Аграр политика болгаш бойдус ажыглалының комитединиң даргазы М. Б. Допгак (ТР-ниң Дээли Хуралының чөпшээрешкени-биле), Тыва Республиканың Геология болгаш чер иштинин байлактарын ажыглаарының комитединиң даргазы А. С. Кол, РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг институдунун директору В. И. Лебедев, ТР-ниң Көлээ ажылагый болгаш аъш-чем яамызының аңныыр курлавырларын камгалаарының болгаш чогумчалыг ажыглаарының талазы-биле департаментинин чингине директору М. Ч.-А. Монгуш, ТР-ниң Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күркомитединиң даргазы А. Т. Сотча олар ол организастыг комитеттиң кежигүннери болуп турар.

Ол ышкаш Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларын чагыргаларынга бойдус камгалалының талазы-биле кожуунар болгаш хоорайлар конференцияларын февраль айда эрттиреринин сүмелээн. Кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргалары, яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары республиканың, кожууннарның болгаш хоорайларның конференцияларынга идепкейлиг киржир болгаш оларны эрттиреринге сан-хөө талазы-биле дуза чедиреринин база ол доктаалда көрүп турар.

ЭКСПЕРТ БӨЛҮКТЕРИ: сорулгазы, ажыл-херээ

Сөөлгү чылдарда россия-моол кызыгаарының тыва участогунда мал оорлаар чоруктар кедереп барганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың болгаш Моолдуң Убса-Нур аймааның аразында кызыгаар таварты чидин турар мал-маганны истеп тывар болгаш ону ээлеринге эгидер сорулга-биле тускай эксперттер бөлүүн тургускан. Бо талазы-биле ийи таланың аразында дугуржулгага чоокта чаа ат салган.

Ук дугуржулгада чүү айтып турарыл, аңаа хамаарыштыр чүү кылып болурул?

Бо айтырыгларга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаанның Айыл чок чорук чөвүлелинин секретарының хүлээлгезин күүседип турар. В. А. АГБАНДАН бистиң корреспондентивис каш айтырыгларны салган.

— Виктор Анатольевич, кызыгаар таварты читкен малды дилеп тывар болгаш оларны ээлеринге эгидер талазы-биле эксперт бөлүктерин тургускандыр. Ооң дугайында чүү чугаалап болур силер?

— Читкен малды дилеп тывар эксперт бөлүктери кайыдаа таланын кызыгаар чоогунда турун турар сумуларында организастаттынын турар. Ол талазы-биле моон мурнунда турган ССРЭ биле МАР-ның аразында 1980 чылда-ла Дугуржулгада үндезилеттинген. Оон аңгыда Моолдун болгаш Россия Федерациязының чазактарының аразында кылдынган дугуржулга база үндезин болуп турар. Ынчангаш бо талазы-биле кордүнген документилер оон-даа аңгы-аңгы.

— Эксперт бөлүктериниң составында кымнар кирип турарыл?

— Ол бөлүктериниң составында тус черлер чагыргаларының төлээлери, ИХЯ-ның болгаш полицияның (Моолдун) ажылдакчылары, кызыгаар чоогунун ажыл-агыйларының удуртукчулары болгаш специалистер кирип турар. Ынчангаш бир бөлүктүн-не состаны 9 кижиден ашпас болур. Тус черлер чагыргалары ол бөлүктериниң составын бадылаар болгаш оларны дорт удуртур хүлээлгелиг.

Ынчаарга ол бөлүктерде кирген кижилериниң данзызын Россия Федерациязының Федералдыг кызыгаар шериглериниң застава начальниктеринге база Моолдун кызыгаар шериниң эрттирилге черлеринге дамчыдын бээр апаар. Ынчангаш күрүпе органнары, кызыгаар шериглери база удуртукчулар читкен малды истеп тывар ажылдарга база оларны ээлеринге эгидериниңе дорт дузалаар ужурлуг.

— Эксперт бөлүктериниң сорулгаларыгыл болгаш кылыр ажылдарының дугайында чүү чугаалап болур силер?

— Бирээде, кызыгаар шуму ажылдыр мал оорлаан болгаш мал кадарган таварылгаларда ону кончуг дүрген хөделип турган тодарадыр. Ийиде, читкен малды дилээр болгаш тышкан таварылгада кызыгаар таварты ону ээлеринге эгидериг организастаар.

Оон аңгыда, мал оорлаан таварылгада кайы-даа таланың хамаатыларының биллириишкиннерин база ол талазы-биле хомудалдарын хүлээп алыр, оорлаашкынның фактыларын тодаралыр апаар. Кандыг-бир хамаатының малы кызыгаар эртир оорлатканда, ол кижини эдертип алган, кызыгаар заставазынга азы эрттирилге черинге келгеш, малды оорлаанының дугайында фактыларны начальникке дыңнадыр болгаш кызыгаар эртериниң тускай документилерин көргүзер.

Эксперт бөлүктери застава начальнигин таварыштыр малды өске талаже дамчыдын, сүрген истерин херек кырында бадыткан көргүзер ужурлуг.

Ооң соонда чогуур документилерни көргүскеш, кызыгаарны эртер эргелиг. Кажан кызыгаарны эткен соонда эксперт бөлүктери өске таланың эрге-хоойлу органнарының төлээлери-биле каттыжын алгаш, читкен малды истээр болгаш тывар, ооң соонда ону ээлеринге эгидер ужурлуг. Бо бүгү үүлдер хоойлуда көрдүнген дээрзи чугаажок болгай.

Эксперт бөлүктери кажан истелгени кылгаш, ону доосканазы дооспаан-даа таварылгада эрттирилге черинге келгеш, тус черниң чагырга органынга, ИХЯ-га, полицияга база өскүлүг заставазының начальнигинге кылган ажылдарының түңнелинге хамаарыштыр бижимел дыннадыгны кылыр ужурлуг. Оон аңгыда тывылган малды кызыгаарны таварты эрттиреринге дузаны көргүзер апаар.

Маңаа бир айтып каар үүл болза эксперт бөлүктери коммерция азы аңаа хамаарышкан ажыл-чорудулга кылыр эрге чок болур. Ол дугайында хоойлуда көрдүнмээнин демдеглээри чугула.

Кызыгаарны таварыштыр мал оорлаар чоруктарга удуо эксперт бөлүктери кызыгаар чоогунда чурттакчылыг черлерге профилактика, суртаал ажылын база чорудар хүлээлгелиг.

— Виктор Анатольевич, чогум ол эксперт бөлүктерин черле кымнар удуртур боорул?

— Эксперт бөлүктериниң ажыл-чорудулгазын колдуунда-ла кызыгаар чоогунда чурттакчылыг черлериниң чагырга черлери удуртур апаар. ИХЯ-ның болгаш полициянын кады ажылдаарын, оларның айыыл чок чоруун хандырар болгаш материал-техниктиг хандырылгазының айтырыгларын база шиитпирлээр. Оон ынай, тус черниң чагырга органнары эксперт бөлүктериниңе даалгаларны бээр, оларның ажыл-чорудулгазын контроль-даар болгаш кылган ажылының түңнеллерин сайгарар хүлээлгелиг. Эки ажылдаан эксперт бөлүктерин деткип, шаңнап-мактаарының талазы-биле үстүкү органнарже дыңнадыр эргелиг. Оон аңгыда эксперт бөлүүнүң составын херек апарганда үе-шаанда солуур болгаш чаартыр апаар.

— Үстүнде айытканыңар ёзугаар алырга, эксперт бөлүктериниң материал-техниктиг хандырылгазының айтырыгларын тус черниң чагырга органнары харылаар дээш болгай силер. Ол дугайында тодаргай чугаалап көрүңерем.

— Тус черлериниң чагырга органнары, ажыл-агый удуртукчулары эксперт бөлүктерин машина-техника болгаш кыварчаар материалдар-биле хандырар хүлээлгелиг.

Чугула херек апарган таварылгаларда кызыгаар шериглери, иштики херектер органнары, полиция оларның ажылынга радио харылаазы-биле дузалаар. Тус черлериниң чагырга органнары эксперт бөлүктериниң ажылынын үезинде оларны төлевир ёзугаар бажын-балгат болгаш аъш-чем-биле хандырар хүлээлгелиг.

— Эксперт бөлүктериниң ажыл-чорудулгазын хоойлу ёзугаар кым хайгаараар апаарыл?

— Прокуратура органнары.

— Бо удаада чардынган керээ кайы хуусаага чедир күштүг болурул?

— Моолдун Улангом хоорайга бо удаада чардынган керээге тыва таладан Тыва Республиканың Чазаанның Баштыңының бирги оралакчызы, даштыкы экономиктиг харылаалар талазы-биле сайыт В. Б. Салчак, а моол таладан Убса-Нур аймактың чагырга даргазы Д. Намсрай олар керээге ат салган. Ук керээ 1997 чылдың февраль 9-ка чедир күштүг болуп артар.

КОНКУРС - 1995

«ЖУРНАЛИСТИҢ ЭҢ ЭКИ ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛЫ ДЭЭШ»

Журналистериниң чогаадыкчы ажылга хандыкшылдыг болгаш сонуургалдыг чоруун улам белдер, ону деткиир сорулга-биле Тыва парлалгага телерадиоламчыдылгаларга эн эки чогаадыкчы арга-биле бижиттинген материалдарны, фото чуруктарны плерслин тывар дээш **«ЖУРНАЛИСТИН ЭҢ ЭКИ ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛЫ ДЭЭШ»** деп конкурсту 1995 чылда Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация Күркомитеди, Тыва Республиканың Журналистер эвилелин организастап чорудар. Аңаа республика, хоорай болгаш кожууннар аразының солуннарының редакцияларында, Күрүпенин телерадиокомпаниязында, ном үндүрер черлерде ажылдап турар чогаадыкчы ажылдакчы бүрүзү киржир.

Конкурска солуннарга парлаттынган, телерадиоламчыдылгаларга чырыттынган, летучкаларга эн эки деп демдеглеткен республиканың сонал-экономиктиг, политиктиг болгаш культура хөгжүлдезин чырылып бижээн корреспонденцияларны, репортажтарны, очерктерни, тайылбырларны база помчукчуларын, телекөрүкчүлернин, радио дыңнакчыларының кичээнгейин, сонуургалын хаара тудуп, амыдыралдың чугула айтырыгларын чырыткан публицистиг статьяларны янзы-бүрү темалар аайы-биле үүлдерни, интервюларны, бөлүктээн, бүдүн арын, солуннун иштикиарнын кежилдир парлаан материалдарны болгаш бедик утка-шынарлыг, аян-шинчилиг, көрүштүг фото-чуруктарны киирер.

Материалдарның утка-шынарын өөренип көөрде, дараазында үүлдерни барымдаалаар:

— болуушкуннарны дарый болгаш ылап шын чырыдып бижиири, оларның чугулазы болгаш дээштин, материалдарын тодаргай факт-барымдаалыг болуру, бижин турар темазын ханы билири;

— авторнун профессионалдыг деңнели болгаш харыысалгалыг чоруу, белеткээн материалынга чаа үүлдерни ажыглааны, теманы чырыдып тура онзагай турушту шилип алганы композициянын база режиссер болгаш оператор ажылының эн эки дидим, чогаадыкчы аргаларын тыпканы;

— материалдарның информастыг деннели оларны ханы, чедингир кыллыр анализтеп бижээни.

Конкурска кирер материалдар 1995 чылда солуннар, номнар, журналлар арынарынга парлаттынган болгаш телерадиоэфирге памчыттынган турар ужурлуг.

Конкурстуң жюризинче чорудар материалдарны солуннардан кескеш, кажан кайы солунга парлаттынганын, ай, хүнүн айтып демдеглээр, телерадиога чырыттынган материалларга авторларның ат, фамилиязын, эфирге үнген үезин тода айтыр.

Редакция коллективтери болгаш журналистериниң эге организациялары боттарының коллективтеринге квартал санында «Журналистиң эң эки ажылы» деп конкурсту организастаар болгаш оон шүглүп үнген журналистиң эң эки ажылын республика конкурузунче чорудар.

Республика, хоорай болгаш кожууннар аразының солуннарының, Күрүпенин телерадиокомпаниязының, ном үндүрер черлериниң чогаадыкчы коллективтери, редколлегиялары, коллегиялары, ында журналистерниң эге организациялары конкурска шилиттинген материалдарны **1995 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 1-ГЕ ЧЕДИР** Журналистер эвилелинин баштаар черинин президиумунче чорудар. Шаңналга киирер ажылдарны редакция коллективтеринге, журналистериниң эге организацияларынга сайгарып көөр.

Конкурстуң түңнелин Россияның парлалга хүнү — **1996 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ 13-ТЕ** үндүрер.

Конкурстуң тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны болгаш өртектиг белектерни тыпсыр:

— БИРГИ ЧЕРНИ ээлээн журналиске — Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация Күркомитединин, Тыва Республиканың Журналистер эвилелинин шаңналынын лауреады деп атты тывыскаш, тускай дипломну болгаш акша шаңналын тыпсыр;

— ИЙИГИ, ҮШКҮ черлерни ээлээн материалга онзагай турушту шилип алган журналистерге акша шаңналдарын болгаш журналист ажылынга эргежок чугула хереглеттинер өртектиг белектерни (оргтехника) тыпсыр.

Сагыш сеткилди чайгаар өөртүп келир эң эки материал дээш «Ткани» фирманың 100 доллар хемчээлдиг тускай шаңналын база тургузар.

Чогаадыкчы коллективтер конкурска шилиттинген материалдарын Тыва Республиканың Журналистер эвилелинин баштаар черинин президиумунче дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100. Парлалга бажыңы, кабинет 54.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПАРЛАЛГА БОЛГАШ ИНФОРМАЦИЯ КҮРКОМИТЕДИ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЖУРНАЛИСТЕР ЭВИЛЕЛИ.

ТӨРЕЛДЕРИН ДӨЗЕП САЛГААН ХОЙЖУЛАР

Байлак биле Салбак Дамчайлар — Эрзинде «Чаа орук» коллективтиг бүдүрүлгениң хойжулары. Оларның ада-иези мурнакчы, арга-дуржулгалыг хойжулар чорсан. Бо аныяк малчыннар ада-иезиниң изин базып, дөзеп салган, чыл санында бедик көргүзүглерлиг ажылдап чоруурлар. 11 чыл иштинде хойжулааш, чыл санында үүс хойга онааштыр 85-90 хураганны өстүрүп, доруктуруп макталдыг ажылдап келгеннер. Амгы үеде «Соолчур» № 4 кооперативтин кежигүннери. Чаа үдээнивис 1994 чылда олар керээ езугаар үүс хойдан 85 хураганны өстүрүп бээр дээн сөзүн ээлеп шыдаан. Дүк талазы-биле даалга база-ла күүсеттинген.

Амгы үеде бо малчыннар Соолчуурнун Хөнделеп деп черде кыштап орарлар. Аныяк малчыннар кыштаглаашкынга эки белеткелди чорудуп, өскелерге үлегерлиг чоруун көргүскеннер. Оларның коданында 280 ажыг хой бар. Хоюнун күш-деңгели эки. Малын ыраккы одарларда кадарып турар. Кыштаг чоогунун одарын малга бастырбайн, ол черге мал оолдап турда хоюн, хураганын оларладырын шиитпирлеп алган. Эки үлегерни эдерген аныяк, чалыы хойжулар Байлак биле Салбак Дамчайлар боттарының өг-бүле кежигүннериниң күжү-биле белеткээн 15 тонна сигенин шыңгыы кадагалалда тургускан. Совхозтан 2 тонна ажыг суланы база алган.

Март айның ортандан эгелеп оларның хою оолдап эгелээр. Бо харыысалгалыг ажылга малчыннар эки белеткелди чорудуп, хураган кажаазының септелгезин шынарлыг кылдыр кылып алган. Кажан хой оолдап турда от салбас. Ынчангаш хураган кажаазын ийи катташ ыяк чылыглаан болгаш, кажааже белен-селен соок кирбес. Хой массалыг оолдан турда, ажылдаар 2 сакманчы-биле дугуржуп алганнар.

Олар октябрь айда хойнун сула эдержилгезин кончуг хынамчалыг чорудуп, оларның бир кодан хою 20 хонукта төрүлдези доосту бээр кылдыр эдержилгени чоруткан. Ынчангаш часкы үеде хураганнарны үр үе иштинде чемгербес, хөй мал чеми хереглевес, бир неделя болгаштын-на хураганнар оътка кире бээр, чылыг хүннерде кыштаг чоогунга күрлап алган оларларынга одарлаттын болур.

Чер оъзу белеткээн сигенден артык сүүзүнүг, хоолулуг болур дээрзин аныяк малчыннар ада-иези-биле кады ажылдап турган билип алганнар.

— Эрткен кыш силериниң кожуунга кандыг болганыл? — деп Салбактан айтырарымга ол мынча диди:

— Кыш-даа, час-даа эки болган дизе частырыг болбас. Меңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның малчыннары эки көргүзүглерлиг болган. Бистин совхозтуң хойжуларындан Мандал Байыр чүске онааштыр 145, Долгар Апай-оол 130 хураганны өстүрген. Бо кожуунга шак мындыг көргүзүглер 15-20 чыллар иштинде көзүлбээн чүве. Чүстен 80-85-90 хураганнарны дыка хөй хойжулар алганнар.

Салбак Дамчайга Кызылда малчыннар эмнелгезинге үжурашкаш, мындыг айтырыг салдым:

— Силериниң сеткилинерни хомудалып турар үүлдер бар бе?

— Ынды кончуг хомудалып турар чүве чок. Ынчалза-даа бистин хойжулар 4 ай иштинде шалын албады. Малчыннарга бистин совхозтуң директору Оюмаа Ширииновна Лойгу 2 ай болгаш-ла шоолай далган дээш өске-даа чемнерни бергеш, шалыныпдан тыртып ап турар. Малчыннар эът, сүт дээш өске-даа чемнерни боттары кылып чиг турар. Суурда хөй ажытөлдүг кижилерге үе бергелерни таварыштырын турары чугаажок-ла болгай — деп ол чугаалады.

Бо аныяк малчыннарның чурттап олурары эки. Чурталга бажыңында бүгү таарымчалыг байдалдар тургустунган, электри чырыын киирген, чунар-бажыңы база бар. Теледамчыдылганын бирги, ийиги программаларын көрүп турары өөрүнчүг.

— Мен Кызылда малчыннар эмнелгезинге аараашы, чедип келдим. Аарыым сегин тур. Бо эмнелгенин эмчилери, сестрадары, ажылчыннары кончуг-ла эки ажылдап турар улус-тур. Аарыг кижилерге бүгү-ле таарымчалыг үүлдер тургустунган. Маңаа келген аарыг кижиниң сеткил-сагыжынга дорааннаа өөрүшкү киреп-дир. Ынчангаш кижи дүрген сегин турар чер-дир. Эмнелгениң иштин арыг-силиг, аъш-чеми эки, амдан-сүүзүнүг кыдыр кылып каан. Моңу мактавайн чүүү мактаар боор — деп, Салбак Дамдай өөрүп, чоргаарланып чугаазын доосту.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

МАЛ ЧЕМИ ҮЗҮКТЕЛИП ЭГЕЛЭЭН

Таңды кожуунуң «Россия» совхозунда кыштаглаашкын нарын байдалда. Ажылагыйның агар санында акша-төгерик чок үүе болганда, мал чеминиң сөөртүлгези үзүктелип эгелээн. Чаа чылдың үш хонуктуг Шагаа байырлалы-биле капсырлаштыр дөрт хонук дургузунда мал чеми сөөртүнмейн барган. Совхозтуң сүт-бараан фермазында байдал база ындыг. Ферманың ажылчыннары, мал чеми сөөртүп турар трактористер билдингир-ле ол хүннерде байырлап, шагаалап турган болбайн аан.

Байырлал байырлал-ла ыйнаан. Ынча хонук дургузунда арган-дорган инектерге чем бербеске, олардан үүнү алырыл? Харын-даа шыдажып турар мал-дыр. Инектиң сүдү дылында. Чем бербээн инектен сүт үнер бе? Чүгле январьда бо фермадан тос баш бода мал өлүп хораан. Оларның иштинде чаш үш бызаа база бар. Ол-ла үениң дургузунда ийи башты чырык хүндус-ле оорга база алыскан. Оор алган инектерге хамаарыштыр участок төлээзи истелгени чорудда берген.

Ук фермада саан турар инектериң саны 98. А хүнде саан ап турар сүт 170-200 литр. Ниитизи-биле он саанчы ында быжыглаттынган. Санап көрүнер даан. Саар бир инекке онааштыр 1,5-2 хире-ле литр сүт онаажыр ышкажыл. Сүткүр өшкү-даа болза, оон дээре эвес чүве бе?!

Фермада быжыглаан чаңгыс трактор орта ажылдавас, кывар-чаар материалдар салар акша чок. Ам бо хүннерде кожазы «Революциянын чалбыыжы» совхозтуң директору харын дуза кадып, солярканы чеглирип турар. Оон дузазы-биле ам харын мал чемин сөөртүп эгелээн.

Көгер-оол ООРЖАК.
Таңды кожуун.

Үндүрүг органнары болгаш төлекчилер

Хуусаазында төлээр

Тыва Республиканың үндүрүг органнарының 1994 чылда бюджетче төлелгелер киреринің талазы-биле кылып чоруткан ажылдарының талазы-биле байдалды маңаа көргүзүп, номчукчуларга таныштырары-биле белеткээн бис.

1994 чыл бистің маңаа турганывыс ышкаш экономикага-даа, үндүрүг политиказынга-даа эжижилгени кылбааны биллиңгир болгай. Ынчангаш республиканың үндүрүг органнары, моон мөңгүнүгү чылларда ышкаш, боттарының ажыл-чорудулгазын бүдүрүлгелерінің болгаш организациялардың сан-хөө байдалының баксыраан үеазинде, оларның төлээр шинээ чок апарганының үеазинде, үндүрүг төлээр талазы-биле хоойлужулуулга актыларының болгаш инструкциялыг айтышкынналының улаа-лараа үеээшкиннеринің үеазинде чорудун келген.

Бо бүгү факторлар үндүрүглерни чогуур үеазинде төлээрни болгаш оларны бүрүү-биле төлээрни хынаар талазы-биле, ол үндүрүглернің чогуур бюджеттерже киреринің контрольдаар талазы-биле үндүрүг органнарының ажылын дыка нарынчыдын турар. Ынчалзажок, ол бүгү бөргелер түрээ-даа, республикада 95097 миллион рубльдан, оон иштинде федералдыг бюджетче 17225 миллион рубльдан, Тыва Республиканың бюджеттинче 77872 млн. рубльдин киреринің чедип алган. Үндүрүг киириллелериннің кол үлүг мындыг: немээн өртемже үндүрүг—29,3 хуу (27905 млн рубль), кижилерден олча-ажык үндүрүг—25,1 хуу (23890 млн. рубль), орулгадан үндүрүг — 19,4 хуу (18425 млн. рубль), өскеледе үндүрүглер болгаш чыыллалар—7,5 хуу (7114 млн. рубль). Үндүрүглерден киириллелер 1993 чылдыбыле деңнээрге, 5,1 катап өскен.

Отчеттуг үениң дургузунда бюджетче төлелгелер киреринің планы иштинде-биле 124,4 хуу күүсеттинген, оон иштинде федералдыг бюджетче киреринің 157,0 хуу. Тыва Республиканың бюджеттинче киреринің планы 119,0 хуу күүсеттинген. Пландан ажыр киргени 18665 млн. рубль, оон иштинден федералдыг бюджетче —6256 млн. рубль, а Тыва Республиканың бюджеттинче—12409 млн. рубль кирген. Бюджеттче төлелгелер киреринің планы үндүрүгүнүң бүгү хевирлеринде, кижилерниң эт-севинге үндүрүгүнде өске, 52,1 хуу күүсеттинген.

Тыва Республиканың бюджеттинің талазы-биле кижилерниң эт-севинге үндүрүг планы күүсеттинмээн (52,1 хуу), чер иштинің байлактарын болгаш бойзус курлавырларын ажылдааны дээш үндүрүгүнүң планы күүсеттинмээн (70,4 хуу). Ол ийи хевирден бюджетче 880 млн. рубль чедир кирбээн болуп турар, оон иштинде чер иштинің байлактарының болгаш бойзус курлавырларының төлелгелерінің талазы-биле —828 млн рубль чедир киргээн.

Федералдыг бюджетче төлелгелер киреринің планы кожууннарда болгаш Ак-Довурак, Кызыл хоорайларда күүсеттинген. Ынчалзажок тус чер бюджеттинче төлелгелер киреринің чыл планы Каа-Хем кожуун (90,1 хуу), Тоджа кожуун (89,9 хуу), Эрзин (93 хуу) болгаш Чаа-Хөл (88,3 хуу) кожуннар күүсеттээн. Бо кожуннарда тус чер бюджеттинге 6 хевирнин үндүрүглериндеи киреր төлелгелерден 870 млн. рубль чедир кирбээн, оларның кол нуруузу: чер иштинин байлаа дээш төлелгелер — 612 млн. рубль (Каа-Хем кожуун—337 млн. рубль, Тожу—275 млн. рубль), чер үндүрүг—126 млн. рубль, немээн өртемже үндүрүг—75 млн. рубль, өске-даа үндүрүглер болгаш чыыллалар —19 млн. рубль, кижилерниң эт-севинге үндүрүг—1,5 млн. рубль болуп турар.

Кижилерниң эт-севинге үндүрүг талазы-биле план чүгле дөрт кожуунда—Бай-Тайгада, Мөңгүн-Тайгада, Сут-Хөлде болгаш Чеди-Хөлде күүсеттинген.

Чер иштинің байлактарының база бойзус курлавырларының талазы-биле төлелгелернің күүсеттинмейн турары ийи үүлден хамаарыжыр. Республикада үндүрүгүнүң ол хевирінің кол үнер дөзү — алдын тывыжындан киреր акшалар болуп турар (98 хуу). Ынчалзажок алдын казып тывар талазы-биле хемчээли ону кылып турар артельдер 94,5 кг чедир күүсеттээгеер. Республиканың алдын курлавырынче дамчыттынган болгаш үндүрүг онаалаазынга кирбейн турар алдынның кезинде бар-дыгылап алырга бюджеттин сөлүнге когаралы 245 млн. рубль болуп турар. Ол—чедир төлеттинмээн үндүрүгүн баштайгы чылдааныныр. Чер иштинің байлактары дээш төлелгелернің чедир кирбейн турары 1995 чылдың январь 1-де байлалы-биле алырга чүгле 16 млн. рубль турган болгашла, чер иштинің байлактары дээш төлелгелерни 600 млн. рубльге күүселинги погуур хөрекке дүүшпес болуп турар. Ол — ийиги чылдааны болуп турар.

Кижилерниң эт-хөренгизинге үндүрүг талазы-биле чедир кирбээн үн 52 млн. рубль-дир. Планның ышка күүсеттинмээнинің чылдаганынга хамаатылардың тудулгалары, бажыннарын болгаш өске-даа аңаа хамаарышкан тудулгаларының өртээн 1994 чылда доктаамал өзүп турган өртектерге дүүштүр сан-хөө республикага колдуунда-ла болдунмаанында. Республика найысылады. Кызыл хоорайда 23163 хуудга тудулганың чүгле 7000-унга, азы 30 хуузунга, өртектерге дүүштүр эде саңаан, а кожуннарда оон-даа өскөн—10-12-ле хуу. Бюджеттен ол сорулгаларга ажыглаар акша-хөренгинин чедишпезинден техникиг онаалаашкын албаныны органнары ол ажылды чорутып шыдаваан. А чер үндүрүүнүн талазы-биле планның күүсеттинмээнинге (чамдык кожуннарда) чамдык совхозтарының болгаш өске-даа көзээ ажыл-агый бүдүрүлгелерінің төлээр шинээ чок апарганы чылдагаан болган.

Өнчүнүн хевириндеи хамаарылга чокка чамдык бүдүрүлгелернің болгаш организациялардың сан-хөө байдалынан доктаамал баксыраан турары оларны төлээр шинээ чок байлалга чедирип турар. Бир эвес 1994 чылдың январь 1-де чедир төлеттинмээн иштин түн 370 млн. рубль турган болза, июль 1-де 2290 миллион рубль, ноябрь 1-де — 3036 миллион, декабрь 1-де—6492 миллион рубль болган. Үндүрүглерден төлелгелернің иштин түнүнге чедир кирбейн турар акшаларының үүлү бөзө өзүп турар. Чылдың эгезинде ол 2 хуу, июль 1-де 7,4 хуу, ноябрь 1-де 4,6 хуу, декабрь 1-де 8,0 хуу болган. Чүгле 1995 чылдың январь 1-ге чедир төлеттинмээн акшаларның иштин түнү декабрь 1-деги отчет-биле деңнээрге, 1472 миллион рубльге эвээжээн азы 4,4 хуу. Ол — үндүрүгдеи киреր акшаларның 1,5 хуузу-дур. Чедир кирбейн турар акшаларның кол кезин—1176 миллион рубль, азы 79,8 хуу, республика бюджеттинче төлелгелерге киреր Олардан 735 млн. рубль — немелле өртекке үндүрүг 435 —орулгадан үндүрүг, 16 млн рубль — чер иштинің байлактары дээш төлелгелер.

Чедир төлеттинмээн акшаларның түүү декабрь 1-деги отчет-биле деңнээрге, 1995 чылдың эгезинде 4 ажыг катап эвээжээн-даа болза, Бай-Тайга кожуунда ол иштин-биле 35,9 хуу өскен, оон иштинде тус чер бюджеттинче 77,6 хуу, Барыын-Хемчик кожуунда ол-ла дараалашкаа-биле 42 болгаш 74 хуу өскен. Чеди-Хөл кожуунда өскериг чок болган. Чамдык кожуннарда Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайларда тус чер бюджеттинче чедир кирбээн акшалар ам-даа хөй болуп арткышаан. Кызыл хоорайда ол 759 миллион рубль, Ак-Довуракта 33 миллион рубль, Чоон-Хемчик кожуунда 70, Каа-Хемде болгаш Таңдыда 55,55, Барыын-Хемчикте 33, Бии-Хемде болгаш Тожуда ол-ла дараалаашкаа-биле 29 болгаш 23 миллион рубль болуп турар-дыр.

Өреңги бүдүрүлгелердеи чедир төлеттинмээн акшаларны маргылдаа чонка тыртып алыр эргени үндүрүг органнарынга берген-даа болза, ол ылыг-ла чедишкин чок болуп турар, чүглеээрге ол өреңги бүдүрүлгелер оны төлээр арга-шинээ чок болуп турар.

Үндүрүглерни долу болгаш чогуур хуусаазында төлеп турарын контрольдаар талазы-биле бүдүрүлгелерни болгаш албан черлернің организацияларының болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылып турар кижилернің бухгалтер отчелунун талазы-биле хынаалдаларны үндүрүг органнары доктаамал чорудун, оларның хууда саңнарында ажыглаар бар болза, бюджетче акшаларны үндүрүг төлекчилерниң киреր турарын хынаары-биле банк албан черлерін ай саңында хынаан, ол ышкаан банкыларның үндүрүг хоойлужулуулгазын күүселин турарының, бюджеттче төлелгелерни бир дугаарында кылырының дүтөөнда ажылды кылып турар.

1994 чылдың дургузунда документигге үнелеилээн 5278 хынаалаларны кылган, олардан юридиктиг эргелиг 4157 черлерни, сайгарлыкчы ажылды кылып турар 1121 кижилерни хынаан. Ол болгаш үндүрүг полициязының департаментизи-биле кады чоруткан хынаалаларның үеазинде 10338 миллион рубльдин үндүрүглерни болгаш өске-даа ыяан төлээр төлелгелерни киреր. Оон иштинде 6153 миллион рубльдин сан-хөө торгаалдарын онааган.

Үндүрүг хоойлужулуулгазын үрээни дээш бүдүрүлгелернің болгаш организациялардың 1620 удуртукчузун, сайгарлыкчы ажыл кылып турар кижилерни административтиг харысалгага киреր, оларга 119 миллион рубльдин торгаалын онаган. Чогуур отчетту ай шаанда киирбээни, документ елүүр хынаалалар кылырынга хөрек бухгалтерия документилерин коргүзериндеи ойталааны дээш болгаш өске-даа чүрүм үрээшкиннери дээш 1351 таварылгада башкыда саңнар талазы-биле ажылдарны түр сокаткан. Эрге-хоойлу орта-таңнарынче юридиктиг эргелиг черлернің 6, кижилернің 7 хөректоринин материалдарын дамчыдын берген.

1994 чылда үндүрүг инспекцияларының хынаалда ажылдарының түүнелдиг чоруу бешээн Үндүрүгден киириллелернің хемчээли 1993 чылдыы-биле деңнээрге, 5,1 катап көвүдеп турда, немей шилчидилгелернің түүү 6,5 катап өскен. Чедир шилчидериниң иштин түүнүнге санхөө торгаалдарының үлүү 50-ден 60 хуу чедир көвүдээн, а чедир шилчидер түннернің иштин үлүү киреր үндүрүглернің иштин түүнүнде 8,5-тен 10,9 хуу көвүдээндир. Үндүрүг хоойлужулуулгазын үрээни дээш алминистративтиг харысалгага киреր кижилер 1,8 катап, башкыла саңнар талазы-биле ажылдарны түр сокаткан, ол 2,6 катап хөй болган.

Үндүрүг хоойлужулуулгазында болгулаан немелделерни болгаш өскериглелерни үндүрүг төлекчилерінге чедирери-биле үндүрүг төлекчилери-биле семинарларны квартал саныында эрттирип турар. Ол сорулгага тус чернин парлалгазын, радиону болгаш телевидениени доктаамал ажыглап, оларның үндүрүг инспекцияларынга квартал болгаш ай отчеттарын дужаан турар үеазинде бүдүрүлгелернің болгаш организацияларның бухгалтерлери-биле тус-тус ажылдарны чорудун турар бис. А республикажылың үндүрүг инспекциязы кожуннарда болгаш Кызыл хоорайда үндүрүг инспекцияларының ажылдакчыларынга болгаш үндүрүг төлекчилерінге чыл дургузунда 2-2 азы 2-3 удаа семинарларны эрттиргилээн.

Адаанда турар үндүрүг инспекцияларының ажылын хынаары-биле 18 инспекцияның 9-унга комплекстиг хынаалданы, өскелерінге чемалыг хынаалдаларны аңаа дуга чедирбишаан эрттиргилээн.

Үндүрүг системазын сайзырангайжыдар, оон ажыктыг чоруун белидер талазы-биле РФ-тың, ТР-ниң күрүне өөредиг чагыргаларының доктаалдыг шиитпирлерін күүседир, талазы-биле эвээш эвес ажылларны Тыва Республика талазы-биле үндүрүг инспекциязы кылып чоруткан. Үндүрүг төлекчилерінің үеедин долу болдурар талазы-биле болгаш бюджетче болгаш бюджеттен дашкаар фондуларже үндүрүглернің киреր хаңзырары-биле бистин белеткээн төлевиленивиске үнелеилээш, республиканың Дээди Хуралы «Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилерінің күрүне реестрінің дугайында» Хоойлуну 1994 чылдың апрель 28-те хүлээп алган. Ол ышкаан Чер ажыглалының болгаш чер турушуунун талазы-биле күркомитет-биле. Арга-арыг талазы-биле күркомитет-биле кады база хоойлулар төлевиледлерін ажылдаан, республиканың Дээди Хуралынче киреր бис, ол талазы-биле доктаалдар хүлээп аллынылаан.

Людмила МАНДАН-ХОРЛУУ.

Күрүнеиң үндүрүг инспекциязының Тыва Республика талазы-биле начальниги — үндүрүг албаныың III черге-ниң күрүне чөвүдекчизи.

ОТЧЁТ БЭЭРИН УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Таңды кожуун чагыргазының 1994 чылда кылып чоруткан ажылының отчёдун бээри уламчылап турар.

Балгазынга ужуражылга үеазинде Балгазын — Бай Хаак — Кызыл-Арыг — Арыг-Бажы аразынга автобус аргыштырылгазын, оода чадаарда неделяда ийи катап чорудун турарын чон негээн. Сой суурга эмцелге пунктузун, аъш-чем барааннары садар салыгны ажыдарын бо чылын чедип алырын чагырга даргазындан дилээн. Суурлар аразының телефон харылзаазын экижидерин. Балгазын суурда участок эмнелгезинде үш дээди эртемниг эмчи чедиишкейн турарын айтып, аңаа дуза кадарын база дилээн.

Кызыл-Арыгның дуваалд школазынга ужуражылгага база-ла телефон харылзаазы, автобус аргыштырылгазы дээн ышкаш айтырыглар көдүртүнген. Суурга Балгазының көдээ кооперациязының бичин салбырын ажыдар сумени чон киирген.

Арыг-Бажыңга эрткен хуралга, «Россия» совхозтун ажыл-ишчилери элээн дуурааанының сагыш-сеткилдерин илереткеннер. Ажыл-агыйның дээди-даа, ортумак-даа түскай эртемниглери үүгле боттарының дыжын харап ажылдаар, оларда кандыг-даа бурунгаар дешилгелиг бодал чок, хүн эрттирип ажылдан турарын шүгүмчүлээннер. Ынчангаш совхоз буурап дүжеринин кырында келгенин айытканнар.

Башкылар болгаш уруглар албан черлерінин коллективинге чагырга даргазы Б. Балчий-оол, оон оралакчызы О. Дамдын, кожуунның улус өөредилге киллизинин эргелекчизи Л. Иванова олар отчёттарын берген. Санал берген башкылар болгаш өскедаа тускай эртемниг аныяктарның социал камгалалын күштелдиреринче сагышты салганнар.

Кожуунун төп эмнелгезинге кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы О. Дамдын. ИХК-ның начальниги-нин оралакчызы, участок төлээзи олар боттарының отчёттарын бергеннер. Ук ужуражылгага санал берген эмчилер, бир дугаарында аралаашкынга удур демиселди чоруларын, «адрестерни» шуут когу-биле чок кылыын мал оору-биле демиселдің шыгыырадын, ажыттымаан хөректорни дүргеп ажылаарын чедип алырын шаглаа ажылдакчыларындан негээннер.

Успенка суурга шак-ла мындыг отчёт берген хуралга, суурга спорт залдыг, делгем школа тудуп бээрин негээн. Чагырыкчы бо чылын ол айтырыг шуут болдунмаазын дорту биле чугаалаш, аптека, уругларга сүт кухнязының безин тудугларын бо чылын доозуп алыр дээш чадажын турарын чугаалаан.

Межегейнин суму чагырга-зының даргазы Анатолий Үндезин отчёдун берген. Моон мурнунда чылдарда Кызыл автобузу Межегейге чедип кээп турган. Оны катап тургузарын негээн. Межегей суурда хос бажыңнарны сеңгеп кылырын, участок эмнелгезинин чыдар салбырын алгыдарын, участок эмнелгезинин улуг эмчизи Сергей Сымыя коруген.

Суму чагырга даргазы А. Үндезин болдуун отчёдун элээн делгеренгей кылзалаа, суурда аныяктар-биле ажылдын кошжаан, чагырга чери перспективтиг план чок ажылдан турарын отчёт үеазинде шүгүмчүлээн. Башкылар Дээди Хурал депутады Д. К. Ооржактын, кожуун чагыргазының даргазы Б. Балчий-оолдуң отчёттарын бээрин негээн. Ол айтырыг чоптуг. Ынчангаш Б. Балчий-оол Межегейге отчёдун бээринге белен, чүгле механизаторларны, малчышнарны хары, үгда чыын алгаш, чугааны кылыр деп бодап турар.

Успенка суму чагырга-зының даргазы Кан-Доржу Ойнаровтун отчёдун дыңнаваш, ажылчы чон мындыг айтырыгларны көдүрген: чурттакчы чоннуң хуу инектерінің кададын экижидер, Успенканың кыдыын долгандыр тараа тарыыр чүве болганда, хуу инек мал-маганга одар-белчиир чедишпезин айтып, бо айтырыгны совхозтун дирекциязы бо чылын шиитпирлээрін чагырыкчыдан негээннер. Ол ышкаш кышкы үеде чурттакчы бажыңнарга суг соорту-лгезин үүктелип турарын болдурбас хемчеглерин алырын, суурдун каш чыл улаштыр аштаттынмаан богун бо чылын ыяан аштадырын чагырыктыга даас-кап.

Ниитизи-биле «Кара Булун» совхозка чаа директор Олег Тодояков ажылдай берген соонда ында байдал чүгле дүгээртээнин Ойнаров бодунун илеткелинге айытканын демдеглезе экі. Чаа директор суму чагырга-биле быжыг харылзаалыг ажылдан эгелээн. Эрткен чылдың көргүзүүлери ажыл-агыйда чугаан.

Савый-оол ООРЖАК.

БАШКЫ, ДААРАНЫКЧЫ

Чырык черге кадык чурттаары дег аас-кежик кайын турар. Ынчангаш чылдың болдунар үезин көрүп турган, кадыымны быжыглап, курорттарга эмнедип ап чоруур кижи мен. Эрткен чылын база «Чедер» курортка баар ужурга таварыштым. Чеди ай чүве. Чер-черден келген кижилернин хойу-даа аажок. Ам капчаар, аарыг-човуладан эртер харык бар эвес. № 8 дугаар корпуска 3 дугаар өрээлге чыттырын кагды. Үш орун бар мындыг. Кезек боданын олур мен. Чааскаан арай чиктин сүргей аан. Орун-дожээмни аайлап каан, ... каар үүнүп, таныыр улус бар ирги бе деп бодал-биле үндүм де. Сураг. Ам капчаар, дедир кирип келдим. Турупкан кижи чыдыр мен, боданын каан, харын-даа чаныксаар даа хевир бар. Чаа-ла келгеш, ынчаарга капчан боор деп колла чүве биччи-даа болза, эмнедип, септедип аарында болгай деп бодумну ооржургадын чыдыр мен. Чаа-ла кум кынныын чылырымда, эжик соктаан ышкаш болду, тура халаап ажыда каапты.

Ооп, кыс ийи кижи. Холдарында туткан сумкаларының аары-даа ончуг. «Биске бо өрээлди айтып берди» — деп мындыг. Баштай кайгай берген мен, капчан ог-зуле улус-биле катай турар чүвел деп дан. Ынчалзажок болду, өөнүн иштин кезирип торааан болган. Амырай бердим, кады хөөрежир дээш. Аажок дуваакыр баштаксымаар кижи ортузында дыжын харап ажылдаар, оларда кандыг-даа бурунгаар дешилгелиг бодал чок, хүн эрттирип ажылдан турарын шүгүмчүлээннер. Ынчангаш совхоз буурап дүжеринин кырында келгенин айытканнар.

Башкылар болгаш уруглар албан черлерінин коллективинге чагырга даргазы Б. Балчий-оол, оон оралакчызы О. Дамдын, кожуунун улус өөредилге киллизинин эргелекчизи Л. Иванова олар отчёттарын берген. Санал берген башкылар болгаш өскедаа тускай эртемниг аныяктарның социал камгалалын күштелдиреринче сагышты салганнар.

Кожуунун төп эмнелгезинге кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы О. Дамдын. ИХК-ның начальниги-нин оралакчызы, участок төлээзи олар боттарының отчёттарын бергеннер. Ук ужуражылгага санал берген эмчилер, бир дугаарында аралаашкынга удур демиселди чоруларын, «адрестерни» шуут когу-биле чок кылыын мал оору-биле демиселдің шыгыырадын, ажыттымаан хөректорни дүргеп ажылаарын чедип алырын шаглаа ажылдакчыларындан негээннер.

Успенка суурга шак-ла мындыг отчёт берген хуралга, суурга спорт залдыг, делгем школа тудуп бээрин негээн. Чагырыкчы бо чылын ол айтырыг шуут болдунмаазын дорту биле чугаалаш, аптека, уругларга сүт кухнязының безин тудугларын бо чылын доозуп алыр дээш чадажын турарын чугаалаан.

Межегейнин суму чагырга-зының даргазы Анатолий Үндезин отчёдун берген. Моон мурнунда чылдарда Кызыл автобузу Межегейге чедип кээп турган. Оны катап тургузарын негээн. Межегей суурда хос бажыңнарны сеңгеп кылырын, участок эмнелгезинин чыдар салбырын алгыдарын участок эмнелгезинин улуг эмчизи Сергей Сымыя коруген.

Суму чагырга-зының даргазы А. Үндезин болдуун отчёдун элээн делгеренгей кылзалаа, суурда аныяктар-биле ажылдын кошжаан, чагырга чери перспективтиг план чок ажылдан турарын отчёт үеазинде шүгүмчүлээн. Башкылар Дээди Хурал депутады Д. К. Ооржактын, кожуун чагыргазының даргазы Б. Балчий-оолдуң отчёттарын бээрин негээн. Ол айтырыг чоптуг. Ынчангаш Б. Балчий-оол Межегейге отчёдун бээринге белен, чүгле механизаторларны, малчышнарны хары, үгда чыын алгаш, чугааны кылыр деп бодап турар.

Успенка суму чагырга-зының даргазы Кан-Доржу Ойнаровтун отчёдун дыңнаваш, ажылчы чон мындыг айтырыгларны көдүрген: чурттакчы чоннуң хуу инектерінің кададын экижидер, Успенканың кыдыын долгандыр тараа тарыыр чүве болганда, хуу инек мал-маганга одар-белчиир чедишпезин айтып, бо айтырыгны совхозтун дирекциязы бо чылын шиитпирлээрін чагырыкчыдан негээннер. Ол ышкаш кышкы үеде чурттакчы бажыңнарга суг соортулгезин үүктелип турарын болдурбас хемчеглерин алырын, суурдун каш чыл улаштыр аштаттынмаан богун бо чылын ыяан аштадырын чагырыктыга даас-кап.

Ниитизи-биле «Кара Булун» совхозка чаа директор Олег Тодояков ажылдай берген соонда ында байдал чүгле дүгээртээнин Ойнаров бодунун илеткелинге айытканын демдеглезе экі. Чаа директор суму чагырга-биле быжыг харылзаалыг ажылдан эгелээн. Эрткен чылдың көргүзүүлери ажыл-агыйда чугаан.

Савый-оол ООРЖАК.

БАШКЫ, ДААРАНЫКЧЫ

Чырык черге кадык чурттаары дег аас-кежик кайын турар. Ынчангаш чылдың болдунар үезин көрүп турган, кадыымны быжыглап, курорттарга эмнедип ап чоруур кижи мен. Эрткен чылын база «Чедер» курортка баар ужурга таварыштым. Чеди ай чүве. Чер-черден келген кижилернин хойу-даа аажок. Ам капчаар, аарыг-човуладан эртер харык бар эвес. № 8 дугаар корпуска 3 дугаар өрээлге чыттырын кагды. Үш орун бар мындыг. Кезек боданын олур мен. Чааскаан арай чиктин сүргей аан. Орун-дожээмни аайлап каан, ... каар үүнүп, таныыр улус бар ирги бе деп бодал-биле үндүм де. Сураг. Ам капчаар, дедир кирип келдим. Турупкан кижи чыдыр мен, боданын каан, харын-даа чаныксаар даа хевир бар. Чаа-ла келгеш, ынчаарга капчан боор деп колла чүве биччи-даа болза, эмнедип, септедип аарында болгай деп бодумну ооржургадын чыдыр мен. Чаа-ла кум кынныын чылырымда, эжик соктаан ышкаш болду, тура халаап ажыда каапты.

Ооп, кыс ийи кижи. Холдарында туткан сумкаларының аары-даа ончуг. «Биске бо өрээлди айтып берди» — деп мындыг. Баштай кайгай берген мен, капчан ог-зуле улус-биле катай турар чүвел деп дан. Ынчалзажок болду, өөнүн иштин кезирип торааан болган. Амырай бердим, кады хөөрежир дээш. Аажок дуваакыр баштаксымаар кижи ортузында дыжын харап ажылдаар, оларда кандыг-даа бурунгаар дешилгелиг бодал чок, хүн эрттирип ажылдан турарын шүгүмчүлээннер. Ынчангаш совхоз буурап дүжеринин кырында келгенин айытканнар.

Башкылар болгаш уруглар албан черлерінин коллективинге чагырга даргазы Б. Балчий-оол, оон оралакчызы О. Дамдын, кожуунун улус өөредилге киллизинин эргелекчизи Л. Иванова олар отчёттарын берген. Санал берген башкылар болгаш өскедаа тускай эртемниг аныяктарның социал камгалалын күштелдиреринче сагышты салганнар.

Кожуунун төп эмнелгезинге кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы О. Дамдын. ИХК-ның начальниги-нин оралакчызы, участок төлээзи олар боттарының отчёттарын бергеннер. Ук ужуражылгага санал берген эмчилер, бир дугаарында аралаашкынга удур демиселди чоруларын, «адрестерни» шуут когу-биле чок кылыын мал оору-биле демиселдің шыгыырадын, ажыттымаан хөректорни дүргеп ажылаарын чедип алырын шаглаа ажылдакчыларындан негээннер.

Успенка суурга шак-ла мындыг отчёт берген хуралга, суурга спорт залдыг, делгем школа тудуп бээрин негээн. Чагырыкчы бо чылын ол айтырыг шуут болдунмаазын дорту биле чугаалаш, аптека, уругларга сүт кухнязының безин тудугларын бо чылын доозуп алыр дээш чадажын турарын чугаалаан.

Межегейнин суму чагырга-зының даргазы Анатолий Үндезин отчёдун берген. Моон мурнунда чылдарда Кызыл автобузу Межегейге чедип кээп турган. Оны катап тургузарын негээн. Межегей суурда хос бажыңнарны сеңгеп кылырын, участок эмнелгезинин чыдар салбырын алгыдарын участок эмнелгезинин улуг эмчизи Сергей Сымыя коруген.

Суму чагырга-зының даргазы А. Үндезин болдуун отчёдун элээн делгеренгей кылзалаа, суурда аныяктар-биле ажылдын кошжаан, чагырга чери перспективтиг план чок ажылдан турарын отчёт үеазинде шүгүмчүлээн. Башкылар Дээди Хурал депутады Д. К. Ооржактын, кожуун чагыргазының даргазы Б. Балчий-оолдуң отчёттарын бээрин негээн. Ол айтырыг чоптуг. Ынчангаш Б. Балчий-оол Межегейге отчёдун бээринге белен, чүгле механизаторларны, малчышнарны хары, үгда чыын алгаш, чугааны кылыр деп бодап турар.

Успенка суму чагырга-зының даргазы Кан-Доржу Ойнаровтун отчёдун дыңнаваш, ажылчы чон мындыг айтырыгларны көдүрген: чурттакчы чоннуң хуу инектерінің кададын экижидер, Успенканың кыдыын долгандыр тараа тарыыр чүве болганда, хуу инек мал-маганга одар-белчиир чедишпезин айтып, бо айтырыгны совхозтун дирекциязы бо чылын шиитпирлээрін чагырыкчыдан негээннер. Ол ышкаш кышкы үеде чурттакчы бажыңнарга суг соортулгезин үүктелип турарын болдурбас хемчеглерин алырын, суурдун каш чыл улаштыр аштаттынмаан богун бо чылын ыяан аштадырын чагырыктыга даас-кап.

Ниитизи-биле «Кара Булун» совхозка чаа директор Олег Тодояков ажылдай берген соонда ында байдал чүгле дүгээртээнин Ойнаров бодунун илеткелинге айтыкканын демдеглезе экі. Чаа директор суму чагырга-биле быжыг харылзаалыг ажылдан эгелээн. Эрткен чылдың көргүзүүлери ажыл-агыйда чугаан.

Савый-оол ООРЖАК.

Үндүрүг органнары болгаш төлекчилер

Хуусаазында төлээр

Тыва Республиканың үндүрүг органнарының 1994 чылда бюджетче төлелгелер киреринің талазы-биле кылып чоруткан ажылдарының талазы-биле байдалды маңаа көргүзүп, номчукчуларга таныштырары-биле белеткээн бис.

1994 чыл бистің маңаа турганывыс ышкаш экономикага-даа, үндүрүг политиказынга-даа эжижилгени кылбааны биллиңгир болгай. Ынчангаш республиканың үндүрүг органнары, моон мөңгүнүгү чылларда ышкаш, боттарының ажыл-чорудулгазын бүдүрүлгелерінің болгаш организациялардың сан-хөө байдалының баксыраан үеазинде, оларның төлээр шинээ чок апарганының үеазинде, үндүрүг төлээр талазы-биле хоойлужулуулга актыларының болгаш инструкциялыг айтышкынналының улаа-лараа үеээшкиннеринің үеазинде чорудун келген.

Бо бүгү факторлар үндүрүглерни чогуур үеазинде төлээрни болгаш оларны бүрүү-биле төлээрни хынаар талазы-биле, ол үндүрүглернің чогуур бюджеттерже киреررни контрольдаар талазы-биле үндүрүг органнарының ажылын дыка нарынчыдын турар. Ынчалзажок, ол бүгү бөргелер түрээ-даа, республикада 95097 миллион рубльдан, оон иштинде федералдыг бюджетче 17225 миллион рубльдан, Тыва Республиканың бюджеттинче 77872 млн. рубльдин киреررни чедип алган. Үндүрүг киириллелериннің кол үлүг мындыг: немээн өртемже үндүрүг—29,3 хуу (27905 млн рубль), кижилерден олча-ажык үндүрүг—25,1 хуу (23890 млн. рубль), орулгадан үндүрүг — 19,4 хуу (18425 млн. рубль), өскеледе үндүрүглер болгаш чыыллалар—7,5 хуу (7114 млн. рубль). Үндүрүглерден киириллелер 1993 чылдыыбыле деңнээрге, 5,1 катап өскен.

Отчеттуг үениң дургузунда бюджетче төлелгелер киреررниң планы иштинде-биле 124,4 хуу күүсеттинген, оон иштинде федералдыг бюджетче киреررни 157,0 хуу. Тыва Республиканың бюджеттинче киреررниң планы 119,0 хуу күүсеттинген. Пландан ажыр киргени 18665 млн. рубль, оон иштинден федералдыг бюджетче —6256 млн. рубль, а Тыва Республиканың бюджеттинче—12409 млн. рубль кирген. Бюджеттче төлелгелер киреررниң планы үндүрүгүнүң бүгү хевирлеринде, кижилерниң эт-севинге үндүрүгүнде өске, 52,1 хуу күүсеттинген.

Тыва Республиканың бюджеттинің талазы-биле кижилерниң эт-севинге үндүрүг планы күүсеттинмээн (52,1 хуу), чер иштинің байлактарын болгаш бойзус курлавырларын ажылдааны дээш үндүрүгүнүң планы күүсеттинмээн (70,4 хуу). Ол ийи хевирден бюджетче 880 млн. рубль чедир кирбээн болуп турар, оон иштинде чер иштинің байлактарының болгаш бойзус курлавырларының төлелгелерінің талазы-биле —828 млн рубль чедир киргээн.

Федералдыг бюджетче төлелгелер киреررниң планы кожууннарда болгаш Ак-Довурак, Кызыл хоорайларда күүсеттинген. Ынчалзажок тус чер бюджеттинче төлелгелер киреررниң чыл планы Каа-Хем кожуун (90,1 хуу), Тожу кожуун (89,9 хуу), Эрзин (93 хуу) болгаш Чаа-Хөл (88,3 хуу) кожуннар күүсеттээн. Бо кожуннарда тус чер бюджеттинге 6 хевирнин үндүрүглериндеи киреր төлелгелерден 870 млн. рубль чедир кирбээн, оларның кол нуруузу: чер иштинин байлаа дээш төлелгелер — 612 млн. рубль (Каа-Хем кожуун—337 млн. рубль, Тожу—275 млн. рубль), чер үндүрүг—126 млн. рубль, немээн өртекке үндүрүг—75 млн. рубль, өскеде үндүрүглер болгаш чыыллалар —19 млн. рубль, кижилерниң эт-севинге үндүрүг—1,5 млн. рубль болуп турар.

Кижилерниң эт-севинге үндүрүг талазы-биле план чүгле дөрт кожуунда—Бай-Тайгада, Мөңгүн-Тайгада, Сут-Хөлде болгаш Чеди-Хөлде күүсеттинген.

Чер иштинің байлактарының база бойзус курлавырларының талазы-биле төлелгелернің күүсеттинмейн турары ийи үүлден хамаарыжыр. Республикада үндүрүгүнүң ол хевирінің кол үнер дөзү — алдын тывыжындан киреր акшалар болуп турар (98 хуу). Ынчалзажок алдын казып тывар талазы-биле хемчээли ону кылып турар артельдер 94,5 кг чедир күүсеттээгеер. Республиканың алдын курлавырынче дамчыттынган болгаш үндүрүг онаалаазынга кирбейн турар алдынның кезинде бар-дыгылап алырга бюджеттин сөлүнге когаралы 245 млн. рубль болуп турар. Ол—чедир төлеттинмээн үндүрүгүн баштайгы чылдааныныр. Чер иштинің байлактары дээш төлелгелернің чедир кирбейн турары 1995 чылдың январь 1-де байлалы-биле алырга чүгле 16 млн. рубль турган болгашла, чер иштинің байлактары дээш төлелгелерни 600 млн. рубльге күүселинги погуур хөрекке дүүшпес болуп турар. Ол — ийиги чылдааны болуп турар.

Кижилерниң эт-хөренгизинге үндүрүг талазы-биле чедир кирбээн үн 52 млн. рубль-дир. Планның ышка күүсеттинмээнинің чылдаганынга хамаатылардың тудулгалары, бажыннарын болгаш өске-даа аңаа хамаарышкан тудулгаларының өртээн 1994 чылда доктаамал өзүп турган өртектерге дүүштүр сан-хөө республикага колдуунда-ла болдунмаанында. Республика найысылады. Кызыл хоорайда 23163 хуудга тудулганың чүгле 7000-унга, азы 30 хуузунга, өртектерге дүүштүр эде саңаан, а кожуннарда оон-даа өскөн—10-12-ле хуу. Бюджеттен ол сорулгаларга ажыглаар акша-хөренгинин чедишпезинден техникиг онаалаашкын албаныны органнары ол ажылды чорутып шыдаваан. А чер үндүрүүнүн талазы-биле планның күүсеттинмээнинге (чамдык кожуннарда) чамдык совхозтарының болгаш өске-даа көзээ ажыл-агый бүдүрүлгелерінің төлээр шинээ чок апарганы чылдагаан болган.

Өнчүнүн хевириндеи хамаарылга чокка чамдык бүдүрүлгелернің болгаш организациялардың сан-хөө байдалынан доктаамал баксыраан турары оларны төлээр шинээ чок байлалга чедирип турар. Бир эвес 1994 чылдың январь 1-де чедир төлеттинмээн иштин түн 370 млн. рубль турган болза, июль 1-де 2290 миллион рубль, ноябрь 1-де — 3036 миллион, декабрь 1-де—6492 миллион рубль болган. Үндүрүглерден төлелгелернің иштин түнүнге чедир кирбейн турар акш

Февраль 23 — Ада-чурт камгалакчыларының хүнү

АНАА ДАЙЫНЧЫ МӨГЕ

Ыраккы Чөөн чүкке партиядан шимчээшкининиң база бир төвү — Спасск Дальний хоорайга 43 чыл буруңгаар болган чүве. Дал дүүш чедер дей бергенде дүвүрээзин эле берген. Роталар, батальоннар сапныг минуталар иштинде чыскаалыр шөлче чоруй барган. Батальоннуң бижээчизи адбан-хүлээлгелиг болгаш дүвүрээзин-даа болу бээрге барбас, бир янзы ажылдыг болгаш тоовайн олур мен. Улатпаанда казарманың ужунда пулеметчиктер ротазының дежурныйы алгырып үндү:

— Турунар! Томаанныг! Эш полковник, мээн дежурныйлап турар үемде ротага ындыг-мындыг таварылга болбады... Дежурный Иванов.

Кезек болганда дараазында ротаның дежурныйы база-ла ындыг янзылыг рапортту берди. Полк командири полковник Потокерниң кел чыдарын дораан-на эскерип кааш, тура халып келдим. Миномет-чиктер ротазының дежурныйы Монгүш база-ла илеткей каапты. Полк командири мени эскерип кааш, айтырды:

— Силер, бичии сержант чүге тур силер, дүвүрээзин силерге хамаарышпас чүве бе?

— Ажыл-хүлээлгем ындыг, артыш каар кижи болгай мен, эш полковник.

— Бо үдаала баар силер, дүрген, өөрүңерге чеде халы! — диди.

Дужаалдан эртер эвес, меңээ быжыглаан пистолет боом-тыш чалап, ротаның старшиназының тумбочказын үжеп орумга чаяан бооп, пистолет ханы чыдыр ийин мон. Боо кайда боор, шоочадыг сейфте чүве бооп-тур. «Сугга кирген-де инек сугжу» дээн ышкаш, чоттунар аржыл ап алгаш, кобураже тырып алдым. Барык-ла пистолет ышкаш апарган. Ону астыы шаан алгаш, кудумчуже бурт-ла дидим. Кайда боор, полктуң кезектери шагда-ла чорупкан. Ол-ла халып турумда, СУ (самоходная установка) дээр күяк машина маңнап кел чыдар, тура дүштү. Көөрүмге улуг лейтенант Шмелев башын адаандан бажын үштүп келгеш: «Дүрген, кырынче үне халы!» — диди. Амыраш, будум безин черге дегбес ыгыы, башняже кире хаыдым.

Башня иштинге олурар алыгжызы озалдап кааш чүве бооп-тур. Ынчаар алыжы апарганым ол, СУ-пуң маңнаарының каржызын канчаар! Бажымда шлем бөрт бар эвес, дески эвес орукка ол-бо талага чыккыладыр үзүп чораан, шак чартыы хире болганда боодалга кылыр шөлге чедип келген болдувус.

Башняның кырын ажыткаш, бажым үштүп, солагай талаже көрдүм. Өршээ бурган! Ынчаардагы ЗИМ, ЗИС маркалыг кара машиналар чыскаай тургузуп каан, ооң чанында чээрби шаа генералдар тур. А полк —мурнумда, роталар айы-биле чыскаалыпкан. Дедир башняже кире дүштүм.

— Бо канчан бардын, дүрген, дүже халы, он талаже чүгү! — деп, Шмелев ажынын, алтыра-дыр. Шмелев-биле кады шериг спортчуларның мергежил бедилер чыштарынга каш удаа кады чораан. Билир болгаш аная артып каарын дилээримге-даа хоржок боорга, шынап-ла, үне халаан, күяк машинаны ажыттадыр эгиш-тыныш-биле минометчиктер ротазынга үзе кээп чорумга-ла полк командири идеткей-дир:

— Эш, Совет Эвиделинин Маршалы, мээн командылап турарым полк бүрүңү биле чыскаалыпты — дээш, чагаа хавында документини маршалга тулуетку.

Дээди Кол командылакчы генералиссимус Сталининиң Ыраккы Чөөн чүк шериглериниң талазы-биле оралакчызы Родион Яковлевич Малиновскийниң чедип келгени ол чүве-дир. Ол ойте американнар Мунвуу Көөйже халдаан дайын үеги болганда, Ыраккы Чөөн чүк шериглериниң дайынчы, политиктиг өөредилгеши хынаар дээш келгени ол.

Маршал шериглер-биле мендилешкен соонда полк командири команнылай-ыр:

— Офицерлер он беш базым, старшиналар, сержантылар он базым бурунгаар, кыдаштаа-ап марш!

Команданы ол-ла езугаан күүсеткен соонда маршал Малиновский бир офицерни, ооң соонда бир сержантыны болгандыр кылаштап, хынап көргеш, офицерниң дүвүрээзин үезинде ап чоруур чемоданын хынап көөр болду. Ам солдаттарга келгеш, пистолет орунга аңцыыл суп алган менги көрүп каар ирги-бе дээш коргуп, сириейнип тур мен. Чаяан бооп келбээн.

Үр-даа болбаанда дайынчы боодалга эгелээн. Снайперлерни хынаан үүве. Олар сес үүс метр ыракка чер алаандан хенертен көстүп кээр немец каска бөрттү дураныг ланчыылар-биле боолаар турган.

Полк командири баштай анаа дайынчы Краскинни боолаар черге тургузупкан. Көрүп, манап тур бис. Он-на секунда иштинде көстүп кээр караны адары ындыг белен боор бе? Далашканы ол ыйнаан, дарс дээн соонда дегбейн баргаш. Ооң соонда сержант Середкин боолады. Базаа куруг, дегбейн барган. Ала болган чүве-зир аа дижип, ол-бо иткилежип турувуста, маршал чаа-ла каттырар чораан:

— Полковник Потокерниң белеткен турар снайперлери «эзирлер-дир», ооларның кыргаан-авазарын эккеп каар болза ооп дээре эвес ыйнаан, ха-ха-хо-хо...

— Анаа дайынчы Мөге, от шугумунче қылаштаа-ап марш! — дээн соонда, чоларын ыргак болгаш койгун хамаанчок, дырбактыг безин өде халый бээр хире бүттүг, чолдак сыныг, күдер эр сиртилеп теп үнүп келгеш, лаа ыызын белеткей тудуп алды. Чаңгыс чер чуттуумчу көрүп алган, канчаар ирги, тыва огду аңчы чүвөн ыыгаар бооп деп, иштимде чугаалаттынып, «аарып» турумда, каска бөрт үштүнүп келди. Дарс-ла дээп, чүгө шуугайдан қылган каскаң чарлып чаштай берген.

Маршалдың каттырары дам барган. Ону долгандыр генералдарның хөректери ажый берген боор, оларың база-ла каттыржып, аажок шимчеп турлар. Маршал Мөгениң чанынга қылаштап келгеш, айтырган:

— Қайын келген сен, оглум?

— Тыва автономнуг областан келген мен, эш маршал.

— Аа, билир мен; сакты бердим, үжеп чылдарның тончузүнде Моолдун Халгин-Голче бар чораан, сээн чуртүүнүң қыры-биле ужуп эрткен мен, дыка-ла қадыр дагларлыг чер аа? — деп айтыры.

— Шак-ла ындыг, эш, маршал.

— Эр-хей, езулуг солдат дээрге бо-дур, мээн өмүнээмдеп байыр чедирер силер— дээрге, долгандыр турган генералдар. «Томаанныг» дээн командада ышкаш, шуптту сырташ дээн, Маршал болунуң китель тонунун карманындан үүс тудуш акшаны үштүп келгеш, аная дайынчы Мөгеге тутсурга ол:

— Совет Эвиделинге бараан болур мен! — деп харыылады.

Маршалдың инспекция хыналдазы ооң биле доозулган. Кара лимузин машиналар бурт-ла дээн, бистер кезектеривистиң турар чериче чанып келдиивис.

Элээн болганда анаа дайынчы Мөге ССРЭ-ниң Ченсектиг Күштериниң боодалга спартакиадазынга киржип барган. Шериг округтарының эң дээре адыгжылары, делегей, Европа чергелериниң чемпионнары анаа чыылган. Тыва оол, анаа дайынчы Мөге ол маргыдаага база шылараан. Ырак хемээдлерге мөөрейлежип мергежилгелерге Мөге үшку черни алган, «Любитель» дээр фотоаппарат, патефон-биле шаңнаткан чедип келди. Эштиң чедишкининиң «чугбас» болза хоржок болгай-ла, ынчалза-даа шериг улуска акпа қайын турар. Ук шаңналларны хемаатыг доңга салар «ас-кежин» мөнээ ондаашкан чүве. Ол хире «хамыысалгалыг» даалганы эки күүсеткен-даа мен. Ол өйде орус аңш-чемин, ылангыы кат-чимис аймаан эки таныыр эвес, яблоко орунга апельсиннер салып келгеш, өөрүмүү каттыртып турганымны ам-даа утпаан мен.

Төрээн чуртувуска бараан бооп, шериг албанын чеиишкиниг эрттиргеш, чаныып келгениивис соонда анаа дайынчы Мөге республиканың ДОСААФ комитетинге инструкторлап, оон соонда «Совет Тыва» совхозка механиктеп ажылдап чораан хүн-түүгү ыыштап-ылгаже үнген кижи. Бистен хамзарышпас чамдык чылдагаанларының ужурунда бистиң аравыста хамыыаавыс кезек үстү берген. Ам дыннап орааңмга, анаа дайынчы Максим Мөге Бин-Хем кожуунун Өөк суурда чуттап орар болду. Мээн чагаамны маңаар сен, эжим.

Алексей АЙР.

«ЧЕ!» ДЕП КЫЙГЫ ҮНЕР БОЛЗА...

Мээң шеригже аъттанган хүнүмден бээр бо күзүн 39 чыл болур. Ол хире үр үе эрткен-даа болза, дайынчы амыдыралымны, турган кезээмни, эш-өөрүмүү үргүлчү сактып, чамдыкта дүжеп-даа чор мен. «Ам база катап ол үш чылды ол-ла олчаан эртип көрзүмзе» дээн бодал мени амыратпас. Эвээш арткан эштерим база-ла ынча дижир-дир.

1956 чылдың октябрь эзезинде Кызылдан үнгеш, Барын Украинага чедир орукка он хире хонган бис. Мырынай кызыгаарда, он сир чыл мурнунда Польшаны турган, Гава-Русская хоорага бир ай өөренгеш, даңгырак хүлээп алдывыс. Даң бажында өске-өске черлерже тараа чоруур деп турган, шалык Сталь биле Чооду Балдан-ооллуң қыдыраштарынга мону арттырган болдум:

Өскен-төрээн чуртувустан
Өске черге чедип келгеш,
Кады тенсеп, устав номчуп,
Карантиниң эртиргивис.
Ам даарта хамык ооллар
Аңгы-аңгы кезектерже
Чаңгыс-чаңгыс, бөлүк-бөлүк,
Чарлып чоруп каар-дыр бис.
Бүдүү билип ыыдаар эвес,
Бистерни-даа канчан билир,
Аңгы-аашка черлердиве
Алгаш баар-даа чүве ыйнаан.
«Серемчиде хорамча чок»,
Сенээ мону бижип берем.
Өске черже алгаш барза,
Өөрүү мени сактыр ыыдыр.
Қайнаар-даа бол, чорудулаа,
Кады чораан эжим утпаан,
Адрезин дилеп тыпкаш,
Ама саазын долдур бижи.

1956 чыл, ноябрь 19.

Мону мен эрги қыдыраажымдан алдым. Ону номчууру, өөрлериниң аттарын көөрү, оларны сактыры мөнээ ам дыка тааланчыг-дыр.

Шериг амыдырал оилдингир-ле болгай: ынай-бээр чаасканн қылаштавас, ыяан-ла чыскаалдыг чоруур. Чүгле даалга, ажыл-херек үезинде ынчаар чоруп болур. Қайыын, чүге келгенин илеткээр, чоруурда ыяан-ла чөпшээрел алыр. Чурумга эки-ле өөредир чүве. Багай сес эдип, шимээн-дааш-даа үндүрүп болбас. Шуптузу чаңгыс аай чемненир, хары угда столдан турар. «Дыннадым, эжим командир!» дээрдей өске сес турбас. Ындыг болбас болза, шериг шериг эвес-тир. Ылаңгыы дужаал ыяан-ла күүсеттинген турар ужурлуг.

Шеригге эң чугула өөредиг — кижи бүрүзүнүң бот-бодун деткижери, бот-бодунга дузалажыры. Эжи дээш, өөрү дээш тыныын-даа харамнанмас ужурлуг. Эп-найырал чокта, ол черле болдунмас. Чурум чокта, база болдунмас. Ынчангаш командирлер-даа, политажылдакчылар-даа шериглериниң аразында харылзаазын быжыглаарынче бүгү күжүн, арга-дуржулгазын салып турар. Уставта айтып каан. Ону күүсетпес, азы күүседириндеи дадагалзаар кижиниң ыдыктыг хүлээлгем күүседип тур мен дээн хөрээ чок.

Мен арыг-силиг болурундан эгелээш, ораашкынны канчаар шарыырынга чедир шеригге өөрендим. Оон мурнунда дижим безин чуп көрбээн мен. Орун-дөжекти эдериндеи, ийик-хенти кедерингге чедир өөредир, айтып бээр чүве. Удуп чыткан шериглерни дужаптарга, 30 секунда иштинде хамык хевин бүрүн кеткеш, ок-чемээн азынгаш, боозун үүктээш, чыскаалыпкан турар. Магалыг-ла! Ынчалза-даа ону чедип алыры амыр эвес. Маңаа шудургу белегкел, күштүг өөредилге, хөй катап-таашкын херек.

Баныырлада пирамида қылган беш қаът кижиниң эң қырынга тук тудуп алгаш; «Слава Родине! Слава Партии!» —деп алгырып турдум. Ынчан мээң деңзим 53 килограмм чеде берген турган. А ам шериг чоруп турар ооллардың семизин, хөөкүүлерге берге-ле болур боор. Боо-моңгузун, ок-чемээн болгаш дүрүлүг шинелин үүктепкеш, 10 километрни маңнап эрткенинин соонда, кижи оодун кайгай бээр чүве-ле болгай — хамык хен ак дус болур. Ынча хөй дус кижиден сыстып кээр деп чүвени үгле ынчан көрген мен. Кижини шериг дыка-ла дадыктыр каннаар чүве.

Ам эрги қыдыраажымда 1956 чылдың февраль 2-дегидемдеглелиимден ушта бижигеним маңаа киирип көрейн. Шөлээ соонда демир-оруктан шериг бар чорааным ол. Аоакан бо аразынга 10 кижи оолар автобус чоруп турган. Шинельдиг доңун орар боорумга, улус мени чолаачы чанында мотор қырынга олуртуп каан. Мээң қырымда баая бир шериг ол киирипти. Ам бо Сарыг-Сеңге Карма доржу ол-дур ийин, бүгү назының Мерген чермазынга ыызаа кадарып эрттирген аан. Душтуумга шүүлүк ойжип бер дээргге, бижип берген мен. Ам кады қырааны Екатерина Долукай бо-дур, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, бүгү назынында саанчылаан.

Демир-орукка Кармадан Хүлер-оол Бугалдай-оиле («Чодураа» совхозтуң хову бригадазынга-ла ажылдап келген) кады турарын билип алгаш, ынаар бижээн чагаамның каш одуругларын сонуургадыын:

Кара чаасканн чоруп ораш,
Кармага кээн ужураштым.
Амыр-менди, чугаа-соттуг,
Аразындан сени тыптым.
Сээн соонда бир чыл болгаш,
Шеригдиве база хаптым.
Шоолуг үе эртпээнде-ле,
Шөлээ бээрге, чаныып чордум.
Орук ара бижээн чагаам
Орта баарга, хүлээн алгаш,
Службаңны, чурттаалганны
Сувуразын менче бижи.

Чадаг шеригге турган мен. Оон харылзаа кезээнге. Коммутаторга (телефон харылаштырар черге) ажылдаар, бир дүргек сывырындак демирни боо-моңгу-биле кады чүүктээш, өөренип чоруптар чүве-ле болгай. Бир километр дурттуг, ол демир удазынны арга-арыг иштинге, дагларга болгаш ак ховуларга чаштынып, кастынып, хөмдүүп тургаш, шөөри ындыг-ла белен эвес. Чаңгыс катап эвес, та чеже катап шеер, чаар, оон катап-ла ораар чүве. Аккумулятор-биле телефон база дыка аар болгай. Телефонуң ажылдаваштай берген болза, бир черден демги удазының үзе кезип каны ол. Ону улаар дээш, ынаар үңгеп-ле каар сен. Дүне карацгыда безин ындыг. От чыдыын, фонарь қыпсып база болбас.

Ход бөмбүү ойнаар, черле спортчу, маргылдааларга киржир ооорумга, мени өөрүмбиле кады белеткелге арттырып каар турган. Улуг маргылдааларга ай-даа белегкенир. Ынчан өөрүм коммутаторга, тук чанынга, дазылгаларга дежурныылаар. А меи бир эштиг лозуңнар бижип, каасталга қылып турдум. Чуга демирлерни ыяштарга хертеш, чаңгыс өң будук-биле будаан, аная уставтың хамык негелделер бижиир, эдериниң чуруктар чуруур—селен эвес ажыл. Үениң хөй кезии спортчу белеткелдерге эртер. Ол аразында почта дажыыр, чурук тырттырар—ажыл хөй. Кармат чаны шериг округунуң солунунуң штаттан дашкаар корреспондентизи боорумга, командирлер-даа, шериглер-даа мени амыратпас: меңээ-даа бижиттирер, чагааларын-даа ажылдаттырар.

Хостуг үевис шуут хос чок турган. Аштанырыгга, даараныргга, бижиттинерге бир шак бээр. Оон-на кино, концерт, маргылдаалар, көрүлделер оларга белеткелдер дээш, чоруп-ла каар. Ол бүгүнү боттарывыс қылып турар-ла болгай бис. Тываларын ырлажып-даа турдувус-ла. Офицерлер бажыны, өске шериг кезектери, кожа суурлар — кайнаар-даа бисти аашнаар,

1850 чылдарының эгезинде болган Крым дайынын билир силер. Ынчан қыс улусту шеригниң эмчи хөрээнге эң баштай киириштирип эгелээн кижи Пирогов-ла болгай. Оон ол дужулгазын, эртем ажылдарын Винница хоорайда тускай музей қылдыр ажыткан. Ийи-ийи каът ийи бажынны ол музей эелеп турар. Оларның девискээринде бичии мавзолей база бар. Ооң чер иштинде наңдында бо улуг эмчиниң кадайы биле бичии оглун хөөржүткен. Ол дугайын шалада ийи кезек черде бижип каан, ооң адаанда чыдар улус-тур. А Пироговтуң мага-боду бедигээш қырында шил хааржак иштинде. Арны-бажы үрелбээн, ынчаар кадырып каан.

Бистиң кезээвис Винницадан чээрби километр Калиновкага турган. Ол суурну билир боор силер, парлаалгага бо-ла көстүп кээр чер. Чүге дээрге дайын үезинде Адольф Гитлериң паараны чүгле анаа турган. Үжен сес чыл мурнунда аная арга иштинге хөй-ле траншеялар, оңгулар, хөөлбектерлиг онгарлар, ында-мында бетопнар, бузундулар —кижи қыяштаар чер чок чүве. Ынаар кижи-даа барбас, тенниг сывырындакка туттунганы ол.

Мээң бир элдепсинген чүвем— бис газ одан турувуста, көдээ суурларның чонунун бо арыглардан ыяш чыын оттулары. Чүгле қыс улус ыяштаар, ондан аңцыыл эвес қылдыр болуглежип алыр. Шуптуу қызыл-даван. Ол черниң үнгенне ыяжы, барық шуптузу дуб. Ооң аары демир-ле, ынчангаш ону шоолуг албас, черлик ялонялар, кара талдар өудуктары алыр. Оозун өөле шарааш, оорага уңнаштыр үүктеп алыр. Эпчогу аажок. А тывалар оорага доора, артала, ийи эгиннеш үүктээр болгай.

Честек-кат чыырының орнунга, картошка касканы дээре чүве. Сывы черде, ам чуурлуучал болгаш, дүрген кочал долдурары берге. Кезээвис чанынга турган «Червони Зирьки» колхоз аңаа бистиң ырмавысты сыккан. Чогум тараан-даа, черлик-даа кат-чимис эңмежок. Өң-не аныылды — грек тооруктуң кежи. Бистиң кара талдарывыс ышкаш сыпка, долаана дег, хөй үнер. Тоорукту дүжүргеш (үзе сокжаш), асфальтыга азы қадыг черге қылын кежин улдуун-биле сөөгүнге чедир чуура дүрбүн кааптар сен. Ону безин тударыңга, адыш ажып турар. Холуннуг чугбайн, аксынга дээр болзунза, шорун-на — кура тырта бээр, дыка ажыг.

Ырак эвесте чигир заводу бар. Ында машиналар, тракторлар маңнажып турар улуг аңмаарлар бар. Оларның иштинде чигир—ында оваалаан тараа-ла. Тракторлар бөле иттирип, узуп, чүдүрүп, транспортёрларже уруп турар. «Чинер-чинер!» дижир. Сүзүп баргаш, бөртке ускаш, шоолуг чип ыыдаанас сен. Кочалдар орту хире ускаш, қырынче суг күдүптарга, ам-на чиртингир болгаш чылгыр болу бээр.

Чоок-кавы суурларга, ылаңгыя заводтуң бодупга, кончуг багай чүве —болоаазыраткан свёкланың чыды. Та канчап чурттап турар улус чүве? Ол чыт хат аайы-биле талыйты ырай бээр. Ол заводка бир чорааш, «Экскурсия» деп шүлүк бижээн болдум:

Муң тос чүс он дөрт чылда
тудун қылган
Муңгаранчыг улуг бажың
ханазында
«Корделёвский сахарный
завод» деп,
Кончуг улуг үжүк-чарлаа
бижип каан тур.
Иштиндиве кире бээрге,
кижи кайгаар:
Ийи базым санында-ла —
механизм.
Дендин улуг хооланлар,
паштар ында.
Дөгерезин салаа базып,
сапап четпес.
Чыды-бузу, шимээн-даажы
каттыжарга,
Чаңчыгыкпаан мен дег кижи
бергедей ооор.
Үнер-бадар чадааларың
хөйүн канчаар,
Үдекчи чок болган болза,
аза бээр мен.

1958 чыл, сентябрь 4.

Мээң шеригге турган чылдарым—улуг болуушкунарның үези. Делегейде эң баштайгы күштүг дүргедедикчи — синхрофазотрон, бирги спутник, Москвага аныктарның болгаш студентилериниң VI Бүгү-делегей фестивали, Хрущевтуң «Чеди чылды — беш чылда» деп қыйгырыы, «Доктор Живаго» дээш Пастернакты шөлээни, Польшага, Венгрияга, Египетке тура халыышкыыпар... Дайын болуп турган черлерже қырган-солдаттарны чорудун турган, бистиң кезээвистен база чорудун турду. Хамык соңгаларны дуглаан, даштыга таакпылавас, от қывыспас, пургулайында дайылдажырының аргаларын, дүрген дуза чедирерин өөредирин шыңгыраткан. Польшаже танкылар дазылгавыс чаны-биле үш хондур шуужун келди.

Шеригге чораан өөрүм ам эвээжээн. Бирээзи —февраль 14-түн «Шын» солунунда бижиткен Далаа Седей-оол ол. Қызыгаарда аалдыг, Тес-Хемниң милиция начальниги суглар-биле кады моолдарга эттөткен. А бөгүн ужуражып болур эжим Каа-Хем суурда Петр Куулар —Ыт шерии. Дайынчы ыттар школазын дооскан. Ооң арай озалаан, хөй ыттар аразында казапаанга бо-ла баар мен: ыттар чемгерер эзт аңмаар долдур, шилип тургаш, дүлүп-ле билир сен.

Шеригже аъттанганымдан бээр 39 чыл, оон келгенимден бээр 36 чыл болур кижи-дир мен. Ол хире үе эрткен-даа болза, ынчангы қыдыраашты ажары өөрүнчүг-дүр. Долдурла шүлүктер. Ам бир чагаанның эгезин силерге «үзе тыртып» берейн, шөлээден келген дораан бижээн болдум:

Аныйтканын, база катап
Армияда тепсеп тур мен.
Аная эвес шыңгыы чурум
Амыратпас хевээр-ле-дир.
Чемненирде, кинолаарда,
Черге барып өөренирде,
Чыдын чыдып, удуурда-даа,
Чыскаалыр-ла, чыскаалыр ла!
«Моюндурууң хириккен-дир»,
«Мону көрем, орлу бергеи»,
«Өөктериң база турук,
Өөдежок!» дээш сыындырар-
дыр.
Боо-чепеээн хирлиг болза,
Болганың-на ол-ла деп бил:
Подвалга, соок черге,
Бо-ла дораан олуртуп каар,
Баштай келген шаамны
көөрде,
База чүгээр апарган мен.
Адак дээрге, арга-биле
Алдыртпас-даа апарган мен...

Шериг амыдырал. Ол өөредилге үезинде дыка өөрге, ынчалза-даа солунун чүү дээр! Чогум аңгы-аңгы кезектер катчыл, улуг белеткел болу бээргe, кончуг шыңгыы командирлер безин сээн бодунга дузалажып, холу-биле тудуп кириптер. Бир катап Днестрни сүзүп кежип турувуста, эн чолдак, Максимка деп шөлдыг эживистиң автомадын бир көөрүвүске, командирлер Валюжинских боду эгиндедкен болгай. Идик-хеви, боо-моңгузу, ок-чемээ, дүрүлүг шинели-биле үемче кириптерге, эштин шыдаттынмас—аар чүүк сугже кирип база бээр. Хемни кежип-алгаш, хеп сызар чай чок, «удурланыкчыче» атакалан, ураалап кириптер сен. Бир көөрүнге, хевиң курган қалган болур; шериг хеп магалыг-ла ийин.

Кижиниң шеригге турган эш-өөрү черле уттунмас. Белоруссиядан Шаварских, Молдавиядан Чебан, Узбекистандан Шарамудтинов —черле қанызын ол дээр боор. Шуптузу-ла онза, шуптузу-ла бир янзы, уттундурбас аажы-чанныг улус-ла болгай. Тывада өөрүм база ыыдыг. Қайы-бирээзиниң ужуражы бергеш, чанарындаа, чарлырын-даа уттуптар мен.

Солдат өөрүм, чыглыылыңар,
Солун чугаа қылыылыңар.
Канчан билир, херек болза,
Катап база чоруулуңар.
Чеже-даа чыл эртер болза,
Шериг үе уттундурбас,
«Че!» деп қыйгы үнер болза,
Четтикпейн-не чыскаалыр
мен.

Шеригге үш чыл бичии ажыг болдум. Мени өөредип, далыктырып, кижизидип каан Шеримге четтирдим!

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
Журналист, ТР-ниң Күрүүе шаңналының лауреады.

АДА-ИЕЗИНГЕ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Чөөп-Хемчик кожуунда шеригже хөй-ле оолдар албан эрттирери-биле чоруп турар. Оларның хөй кезии Тываның адын сыкпайн, кадыг, шыңгыы шериг чурумунга быжыгып, ыдыктыг хүлээлгезин эки күүсеп турарлар. Ам оларның бирээзиниң дугайында номчукчуларга таныштырайн.

Чоокта чаа 21424 шериг кезээнден Чадаанада чурттап олурар Кызыл-оол, Алдын-кыс Иргиттерге чагаа келген. Кезек командириниң кижизидилге ажылын харыылаар орадакчы, улуг лейтенант Мех оларның оглу Шолбан Иргиттиң бо кезекте шериг албанын тергин эки эрттирип турарын дыннадып бижээн болган. Ол кезектиң күштелиринге расчедунда хайгыылчылап турар. Бо үениң иштинде анаа дайынчы Шолбан Иргит чүгле эки талаларын көргүзүп, дайынчы даалгаларны өй-шаанда күүседип ыыдаан. Командирлери болгаш эш-өөрлери ону хүндүлээрлер. А ол боду шериг хөрээн хөлчок сонуургап, ону билдилин-биле өөреним ап турар. Мындыг эки оолду кижизидип өстүргени дээш кезектиң командирлери Кызыл-оол, Алдын-кыс Иргиттерге өөрүп четтиргенин илереткеш, байыр чедирген.

Бо ада-ие Чадаанада ажылдап, чурттап чоруурлар. Шынап-ла, Россияның кандыгдаа чериндe шериг кезектеринге шериг албан хүлээлгезин эки эрттирип турар оолдарлыг ада-иелер мону номчааш өөрүүрлер боорлар. Мээң оглум база мындыг-ла боор деп олар идеген олулары билдингир.

Каадыр-оол ТУВАК.

ШЕРИГДЕН ЧАГАА КЕЛБЕЙН ТУР

«Шынның» доктаамал номчукчузу болгаш бо чагаамны биживес аргам чок апарды, «Шындан» өске дуза дилээр чер-даа тыпнас-тыр мен. Ийи оол, бир қыс — үш өскүстүң адазы мен. Харым дегээн — 45. Сөөлгү чылларда қадыкшылым баксыраан, чер чедер харыым-даа чок. Ынчангаш каяа-даа чедип ыыдаазымны билгеш, солунумдан дуза дилеп олурарым бо. Чүвениң ужуру мындыг: үш өскүс ургларымның улуу Алдын-оол Анатольевич Шалык 1976 чылдың февраль 1-де төрүттүнген кижи. Оглумну 1994 чылдың ноябрь 16-да Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суурундан шериг албанынче келдирткен. Баштайгы чагаазы ноябрь 23-те келген. «39 тыва оол келдиивис...» — деп. Оон соонда бижээн чагаазында: «Бүдүн ротада 105 кижи бис. Оларның 23-үү тывалар...» — деп каан. Үшкү, сөөлгү чагаазы декабрь 30-де келди. Ында ийи документ база суп каан. Бирээзин 3275 кезектиң командири В. А. Крутов бирээзинде рота командири В. А. Бубенко ат салган. Чогум бодунун бижээнин: «Январь 7-де таңгырак хүлээп алыр бис. 10-да өскээр октаар боор. Амтыыныле чагал бижиивес силер, ачай, баар черивиске чеде бергеш бижиптер мен» — деп. Ол-ла хевээр оглумдан ам бо хүниерге чедир чагаа сураг.

Сагыш шөлээн олурар аргам қайдал. Бо чылдың февраль 4-те үнгеп «Шында» Надежда Эргептин «Чечняже чорупкан» деп эгелиг материалын номчааш, дувурелим улам хайгыгын, дүктүг бажым дырбаарынга өйлештим. Чечен Республикада байдалың шуптузуп номчуп турар болгаш дувурелим хүндеп хүнде ыыдажыр хире эвес қылындырып келди. Капчаайн?! Өскүс оглумнуң салым хуузу даап сеткилим оожургал бербейн турун бээрге, силерже бижидим. Журналистиң караа көскү, кулаа дыыжы болгай. Чечняже чоруткан делегация үүнү билип келчиг ирги даап патла олур мен. Сураг-ийин, сураг. Грозныйда колдуунда иштики шериглер бар хире. Оглум база ындыг шериг кезээнге турган кижи. Эрги адрезин бо: **Свердловская обл., город Лесной, в/ч 3275.**

Оглум кайда ирги? Бо айтырыымга харыылап дарый бээрге дузалажып көрүнер, чопум!

Анатолий ШАЛЫК.
Тес-Хем кожуун.

СҮЗҮГЛЕЛИМ

Хөйге көдүрткен адым-даа чок.
АВТОР.

Октаргайның сылдыстары тайбың турзун,
Ок-боодан өжээн-адаан өскүвезин,
Озал-оңдак, алгыш, хоп-чип сөнээр болзун,
Оваалыг арт, аржаанныг даг арыг чытсын.
Ом-ма-ни-пад-ме-хум!
Оран-тандым ногаан өнү онмас болзун,
От, суг халап ол-бо чүктен тегербезин,
Омак чонум орук, чүгү ак-ла болзун,
Одарында оттаан малы онча турзун.
Ом-ма-ни-пад-ме-хум!
Оор-сук деп ера багы тайлып читсин,
Ок-бижек кижи тыны үспес болзун,
Ойтулааштаан оолдар, қыстар ойнап чорзун,
Оо хоран арага-ла ишпейн көрзүн.
Ом-ма-ни-пад-ме-хум!
Оргаадай, чук, артыш, чойган эм-не болзун,
Очаландан кижилерни арыглазын.
Орун-дөжек, оран-сава арыг чытсын,
Оол, қысты не чаяап бодаратсын.
Ом-ма-ни-пад-ме-хум!
Ойда-чикте аннар, күштар мандып өссүн,
Ол-бо чүкте төрел чонум сол-ла турзун.
Оргумчулуг башқы кижи өгге хонзун,
Ожуувустуң одун-көзүн айдызазын.
Ом-ма-ни-пад-ме-хум!
Чудулгенин эглип кээрин манап чораан
Чүрээм күжүр ам-на дыш ап, амыраар боор.
Сүзүглелим силер бүгээ өргүп сундум,
Сүменерни, сөзүнерни манап артым.

Николай ООРЖАК.

...ЭКИ АЪТТЫҢ ЭЗЕРИ АРТКАН

1942 чылдың эгезинде ТАР-ның нам Чазаа немец-фашистиг эжелекчилерни дүргени-биле чылча шаан узуткаарынга бүгү ажыл-херекти дайынчы езуга тургузарын бодгаш маадырлыг Кызыл Шеригге бүгү-ле талазы-биле материалдыг ачы-дузаны чедиреп улам-на күштелиреп, 25 вагон ишти янзы-бүрү белекти, дайынчы он ужар-хемени, 50,000 эң эки аъттарны арат-чоннуң дузазы-биле чыып чорудар дугайында қыйгырыг үндүрерге, Улуг-Хем кожуунуң Кара-Булун сумузунуң араттары, бүгү тыва чон-биле бир дөмей, ону изин-биле деткип, улуг көдүрүүшкүнүг ажылдап эгелээннер.

Бир дугаар арбанның араттарының хуралыынга бир-ле дугаарында Чүлдүм Түлүш сөс алгаш: «Ужар-хеме саларынга дөгүм қылдыр алды бода, 10 баш шээр малды бербишаан, херек апаар болза, Ада-чуртту камгалаарынга болум-биле киржиримге белен мен» — деп, чугаалааның ыыпас мен. База Т. Соскал 8 шарыны, 15 баш шээр малды, иленкейлиг араттар Т. Седип, С. Самбуу, Т. Чамбаа болар 6-6 баш бода малды дузаламчыга бергеннер.

Арбанның араттары иштизи-биле чүс ажыг баш бода малды, 180 хире шээр малды, ооң қырынга акша-төгерикти, идик-хеп, аъш-чем аймаан бар-ла шаа-биле дузаламчыга тыып чоруткан. Ооң-биле кады Кызыл Шеригге эң-даа дайынчы аъттарны тыып, шилип алыры-биле бүгү Тываның Кызыл Шеригниң командирлери-биле Тываның төлээлериниң каттышкан комиссиялары кожуунпар аайы-биле ажылдап эгелээннер.

1942 чылдың март сөөлүреди Эъжим суурга Эъжим, Кара-Булун сумуларының аъттарын шилип алыр комиссия келир дээн чар бүгү аалларга дыргын тарай бергеш Ачам сугнуң кожалары Калзан, Чарт-оол Түлүштер-биле кады аъттарывысты сүрүп алгаш, Эъжим ооруувга кежээ чедип барып хонуп алгаш эртенинде ээлчег езугаар аъттарывысты комиссия кежигүннериниге чаңгыстап хүлээдип эгелеливис. Чылгы мал-даа, оларның ээлери-даа ында аңма-тикчок болду. Мен аъттарымны дүүш сөөлүнде комиссияга киирге бээримге, доозалы эки болган, шилиттинген. Иштимде ооруурум-даа копчуг. Ынчалза-даа эзеримни, чүтенимни чүүктеп алгаш, чалаг арткан мен. Кады чоорааш өөдеримге харын аъттар арткан. Оларын-биле коштанчыкп чораан чаныып келген мен. Ооң сөөлүнде бүгү ажылагыйны шарылар кожуп алгаш қылыр апарган бис. Ынчалзажок ол бүгүге чоорту чаңчыгып, чаа эзер-биле мудар аныяк аът салып алган бис...

Ам бодан чоруурумга, тыва чон тиилелге дээш, чүүндаа харам чокка өргүп, чаңгыс аай сеткилдиг, күзелдиг, арзыындан суг акпас найыралдыг чурттап, ажылдап чораалдыр.

Алексей СОСКАЛ.

Кызыл кожуунда Бали-Кол суур.

СЫГЫДЫҢНЫ ДЫҢНАП ОРА...

Өвүрнүң Дус-Даг — ооң төрүттүнген чери. Келир үеэ-зинге чаагай салдарны чедирген, Тыва чуртунга ат-алдарлыг сыгытчы-хөөмейжи даайы Санчы Кызыл-оолдуң бичии чаш оолга уран талантызын көргүзүп, айтып берип эгелээн чери бо-ла болгай. Маңаа Торгалыг школазынга өөренирги чылдарындан эгелээш бичии Гена өөренирчилер аразында уран үүл көрүлделериндеи эгелеп сыгыртып, танцылап, концерттерге чарлакчылап эгелээн. Баштайгы көргүзүглериндеиде үүнүн Санчы Кызыл-оолдуң кайгамчык үүнүнге домейлештирип, ону өттүүнүн эгелээнинин аайы-биле Гена ортумак школа доозуп турда-ла улуг улустуң: «Даайын дөзээн сыгытчы болур оолдур» — деп эгелээни анаа эвес.

Катаптанмас чараш үннүг сыгыт-хөөмейниң делгеминче Генаның шымнып кирген үеэ-зи шериг албаныныңчыллары дизе частырыг чок. Ол Ыраккы Чөөп чүктүң Кызыл туктуг шериг округунга албан эрттирип турган, округтуң уран үүл көрүлдезинге макталдыг черлерни доктаамал ап турган. Шериг эшөөрүнүң Генаның сыгылын дыңнаап, канчап-даа турганын ол ам сактып чугаалап орар. Аксында бир-ле чүве сүт алган-дыр дээш чеже кижи ооң аксын аазаттырбаан дээр. Улуг командирлери безин: «Аксың ажыдам, Гена» — деп барган турарлар. Шериг округунуң 60 чылында Геннадий Чаш уран үүлдүң лауреады деп атты бирле дугаар алыр аргалыг болган. Ынчан салым-чаяанныг тыва солдат оолдуң сыгыртып турар чуруу төп солун «Кызыл Сылдыска» үүнүп келген. Шак ынчаар уран үүлче базымны кылыкан эр, төрээн Тывазынче чанып келген дораан-на, Иркутскиниң алгы-кеш техникумунче аңныыр болгаш аң тывыжының ажылдакчызы кылдыр өөренип чорупкан.

1980 чылда чээрби харлыг аңныыр ажылдакчызы, төрээн Өвүрүнге эртеми-биле ажылдай сал-ла, чаңгыс черчурттуу Николай Монгуштуң удуртулгазы-биле «Буланныгның эдискизи» сыгыт ансамблинге киржип эгелээн. Геннадий Новосибирск, Иркутск хоорайларның «Студент час» деп уран үүл фестивальдарының доктаамал лауреады боон турган. Анаа-ла болу хуузунда сыгыртын чораан оол ол ансамбльге кээрге, Николай Монгуш езулуг-ла бедик ачы-дузазын сунуп, күттулуп кел чораан талантыны башкарып, сыгыт-хөөмей өртемчейинче улам ханы эжиндирип кирген.

Шак ынчаар, Геннадий Чаш Тываның Россияга каттышканының 40 чылының байырлалында Москвага боон турган Тываның культура хүннеринде Сүт-Хөлүң «Сыгырга» ансамбли-биле талантызын көргүзер аргалыг болган. Ынчан оларны, аныяк оолдарны, амгы үеде Тывада ат-сураглыг хөөмейжилер болу берген Кайгал-оол Ховалыгны, Геннадий Туматты, Коңгар-оол Ондарны, Эрес-оол, Олег Куулларны салым-чаяанныг хөөмейжи Кара-Сал Ак-оолдуң удуртуп чораанын эң улуг аас-кежии кылдыр Геннадий ам сактып чоруур.

Геннадий Чаштың уран үүлге чедиишкиннери-биле ооң хууда салым-чолу база бурунгаар депшилгелиг орук-биле чоруп орган. Аңныыр-тывыш черинге ажылдап турда-ла ону, шимчегир, шоваалаң оолду, комсомол ажылынче депшиткени анаа эвес. Өвүрүнүң комсомол райкомунга ажылдап турда ону Улуг-Хем кожуунче комсомолдуң удуртур ажылдакчызы кылдыр депшиткен. Аңаа аныяктар ортузунга ажылдап турган, Геннадий Чаш бодунуң ынак сыгыдын кагбаан. Харын мырыңай 1985 чылда Улуг-Хемниң ат-алдарын камталаан «Амырак» деп ансамбльди ынчан культура килдизиниң эргелекчизи Лариса Артына-биле организастап тургусканнар. Ол ансамбльге ат-сураглыг Кара-оол Туматтан эгелээш Геннадийниң үе-чергелери Евгений Оюн, Мерген Монгуш ышкаш шыырак сыгытчылар кожуунунуң адын, алдарын сыкпайн келгеннер.

Салым-чаяан-биле кижиниң күш-ажылы деңге сайзыраар деп чүве шын. Геннадийниңындыг салымныын 1988 чылда америк профессор, уран үүл эртеминиң ажылдакчызы Теодор Левин өөренип көргеш, Бүгү-делегейниң «Америк аас чогаалының фестивалынче» чалаан. Бирле дугаар ындыг чалалга алган тыва кижи Гена болган. Америка дипке чеде бергеш 42-45 градус изиг үеэ-инде бодунуң бодап, билбези чон мурнунга 45 минута бараан боор ужурга таварышканын ол чугаалап орар. Ооң кадында кедип алган хеви безин киш кежи бөрт дээн ышкаш өөренген Тыва чылыг хеви. Вашингтон, Нью-Йорк хоорайларга совет аас чогаалының 38 мастерлериниң аразында Геннадий Чаш ынчаар сыгыртып, хөөмейлеп, каргыраалап, кылбааны-ла чок.

Америка дипке чораан чоруун Геннадий езулуг уран үүлче ханылан кирген үеэзи деп санап чоруур. Ол дипче чоруурда тыва уран үүлүң мастери Маржымал Ондарның кылгаш, бергени игили онза дузалаанын ам-даа сыгытчы хөөреп, чоргаарланын орар.

1992 чыл — Геннадийге онзагай чылдарның бирээзи. Ынчан Якутияга «Варган» азы бистии-биле чугаалаарга «Хсмус» фестивальынче Геннадий Чашты алдарлыг хомусчу Идамчап Хомушку-биле чоруткан. Орта «Делегейниң виртуоз хомусчузу» деп ат дээш демисел чидигленген турган. Аңаа Геннадий Чаш ынак белеткелдиин көргүзүп, делегейде «виртуоз» деп аттыы алган 9 кижиниң бирээзи болган. Ынчан ол атка 2 якут, 2 америк, бир-бир француз, япон, кабардин, кыргыс база болу болганынга ол онза чоргаарланын чоруур.

Ол фестиваль бо чылын база болурун чугаалап, аңаа хүндүлүг аадчы болурун чугаалап орар болду. Ынчангаш ам Геннадий делегейниң алдарлыг хомусчуларыбиле ужуражырынга, Францияже орукче белеткенин олурда, ужуражыр аргалыг болган мен.

Геннадий Чаш — тыва черге болган хөй-хөй фестивальдарның лауреады. Ол төрээн Тывазының алдарлыг сыгыт-хөөмейиниң чүгле нептерелдикчизи эвес, а ооң чоргааралы.

Сөөлгү үеде Геннадий Чаштың үнү чидип, сураа дыңналбастаан дижип, чамдык эш-өөр чугаалажы бээр боор. Аңаа харыны бодум бээрин кызыдып көрейн. Ол ам «Улуг-Хемниң чалгыглары» чогаадыкчы каттыжыышкынының кежигүнү, болур-четчир шаа-биле чонга бараан боон, бодунуң талантызының талазы-биле бичии-даа чидириг чок ажылдап, чурттап чоруур. Чүгле чаңгыс ындыгдаа болза деп чүвелиг. Ол чүү дээрге — Геннадий Тюлюшовичиниң чай чок бачым ажылы. Ол 1989 чылдан бээр кожуунунуң бойдус камгалал комитединиң бир чыл хире инспектору кылдыр ажылдаш, ооң соонда бо хүнге чедир ол комитетти удуртур даргазы боон ажылдап чоруурунда. Улуг-Хем девискээр талазы-биле делгем болгаш улуг кожууннарның бирээзи болгай, аңаа бойдус курлавырын камталаар ажылдарны чорудары ындыг-ла амыр эвес.

Республиканың бойдус курлавыр болгаш ооң камгалалының талазы-биле чоокта чаа болган хуралга олурушканнарның чугаазы-биле Геннадий Чаштың ажылы республикада эки деп санатканнарның бирээзи болган деп дыңнааш, бистиң, «Улуг-Хемниң чалгыглары» кежигүннериниң өөрүвес аргавыс чок болган.

Чай чок ажылдыг-даа болза, Геннадий Чаш сцена кырындан доктаамал дүшпейн чоруур кижилерниң бирээзи.

Геннадий Тюлюшович Чаш бөгүн 35 харлан турар. Ооң сыгыт-хөөмей-биле холбашкан ат-алдары алгын эгелээнинден бээр 15 чыл болганын ооң кады ажылдап, чурттап чорууру улуг-хемчилер, ында чогаадыкчы каттыжыышкын февраль 25-те, чогаадыкчы кежээ-биле демдеглеп эрттирер. Ооң эш-өөрүнге биске, ол чоргаарал болбайн капчаар.

Сыныр кыры үнүксээр мен,
Сыын үнүн дыңнаксаар мен,
Сыын үнүн дыңнап ора,
Сыгыт ырым салыксаар мен...

Геннадий Чаштың хоюг, чидиг үнү чогаадыкчы кежээзинде улам чаңгыланыр дээрзинге бүзүреливис улуг.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
«Улуг-Хемниң чалгыглары» чогаадыкчы каттыжыышкынының удуртукчузу.

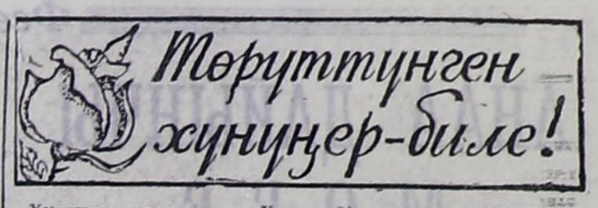

Хүндүлүг ынак аважыс **Хорлуу Кокунеевна ОНДАР** бөгүн 65 харлаар. Аважыс Маадыр-не, 11 кижини өстүрүп, азырап каан. Аважыстың ачызында шуптувус эки ажылдап, чурттап чор бис. Уругларының уруглары безин 25 кижи чедип турар. Аважыс кончуг эрес, омак-хөглүг, эш-өөрзүрек, ажылгыр, бүдүштүг кижи. Бисти ураан-шевер ажыл-ижинге, эш-өөрүнге өөрзүрек кылдыр өстүрүп каан.

Эргим аважыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр ажыт-өлүүнүң төрелдериниң мурнундан изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, өөрүшкүнү, узун назын назылаарын күзедивис.

Уруглары, төрелдери.

Эргим ынак утбавыс, аважыс **Ольга Кыргысовна КУУЛАР** бөгүн төрүттүнген. Ол ажыг чылдарның дургузунда садыг шугумунга үре-түңнелдиг ажылдап келген, амгы үеде Кызылдың садыг баазазында склад эргелекчизи, ийи уругнуң ынак аважы.

Утбавыстың төрүттүнген хүнүн база честевиске Адачурт камгалакчыларының хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, оларның найыралдыг өг-бүлезинге ам-даа чараш-чалыы өөрүшкүнү, аас-кежикти күзедивис.

Дуңмалары Оксана, Сырга, Игорь, Оюн-оол, кенээттери Чечекмаа, Анжела, Долчап, Аяна, чуржааттары Люда, Шончалай., Тараа, Байлак, уруглары.

Бистиң хүндүлүг эживис **Лидия Барынзаевна МААДЫ** бөгүн 50 харлаар. 1967 чылдан эгелеп, улус өөредилгезинин шугумунга чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге өөредип, Бии-Хем кожууннуң Сушь ортумак школазында директорлап ажылдап турар. Эживис улус өөредилгезинин тергинни, «Күш-ажылчы Алдар» орденниң эдилекчизи. Башкы деп атты төлептин-биле бадыткап чоруур.

Чаныш-сыныш чок эживистиң алдын юбилейин таварыштыр аңаа изиг байыр чедирип, ооң амыр-ышын чок ижинге ам-даа хөй-хөй чедиишкиннерни, аас-кежикти күзеп тур бис.

Кызыл хоорайда чаңгыс классчылары: Монгуштар, А. Оюн, Т. Дыртык-оол, В. Биче-оол, В. Айыжы, Н. Шактаржык, Б. Оюн, М. Аракчаа.

Кисин Александрович МОҢ — бистиң эргим ынак аважыс, кырган-аважыс, честевис, күдээвис, тос дуңмаларының хүндүлүг акызы, 31 уругларның даайы база акызы. Ол 26 чылларның дургузунда кожуун хөгжүлдезинге болдунуң үлүг-хуузун киирип, чопунга ак сеткилдиг бараан болуп келген. Бо хүннерде арат ажыл-агыйын башкарып турар. Ол эвилең-эолдек, үнген-кирген чопун хүндүлээр, кандыгдаа кижи-биле чугаалажырының аянын тып алыр кижи.

Болунга эпчок, хомуданчыг байдалдар таваржы берзе, кажан-даа муңгаравас, шылавас. Арны чазык, оюн-баштакка ынак. Ооң ажыл-ижинге чедиишкиннерни, ал болунга кадыкшылды, өг-бүлезинге ынакшылды, аас-кежикти күзеп, изиг байыр чедирбишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Белен эвес амыдырал оруун эртин,
Беш, он чылдың оруун ажыр чурттаан келдин.
Бергелерге чалынмайн, торулбайн,
Бедик чаагай арыг шынчы чурттаан келдин.
Төрээн чопуң өндүр бедик үнелелин
Төөретпейн, хөөретпейн ап-даа чордун.
Амыдырал оруу ам-даа ажык, делгем,
Аас-кежии өндүр өргээн бүргеи турзун!
Салым-хуунну кожуп алган эжин-биле
Ам-даа бежен чыл шөлээн чурттааш,
Аас-кежик, амыдырал чурттаганын
Айдың, өндүр таалалын чедип аар сеп.

Өөнүң ишти Наталья Кыргысовна, оолдары Калим, Керим, кенн Лариса, чессыг кызы Алиса, катааттары Кыргыс Дооевич, Чечек Демчигеевна, хөй санныг дуңмалары, чуржааттары.

Бистиң эргим ынак ада-иевис **Виктор Доржуевич, Чаш-Уруг Досумааевна МОНГУШТАР** Кызылда күрүнеиң башкы институдун дооскан, үш оолду, үш кысты өстүрүп, кижизиткен, үш бичии чаштарның кырган ада-иезин. Оларның кайызы-даа февраль айда төрүттүнген улус, а ачавыс 50 харлаан алдын юбилейин демдеглээн.

Ачавыс 30 чылдың түүрүнде башкылап, бичии чаштарны өөредип, кижизидеринге үлүүн киирген. Ажылынга кызымак, ак сеткилдиг, негелделиг кижи. Ооң бүгү ажыл-чорудулгазын долу бижиир болза бүдүн роман болур. РСФСРниң Өөредилге яамызының Хүндүлел бижии, өске-даа белектер-биле шаңнаткан. Амгы үеде Сукпак ортумак школазында физика, информатика башкызы болуп ажылдавышаан. Ооң 50 харлаан алдын юбилейин таварыштыр ынак ачавыска чүгле экини, аас-кежикти, узун назынны, ам-даа беримчелиг ажылдаарын күзевишаан дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Бажыңынче орай кежээ чаныр ора,
Бачым ишке таалаан дег көстүр-дүр сен.
Бичии чашка билиглерни харам чокка
Билиндирип, өөредип чор сен, ачай.
Бежен харлаан ачавыска бистер шупту
Аас-кежиин, кадыкшылды, чедиишкиннии,
Узун назын назылаарын күзевишаан,
Уругларың черге чедир мөгейдивис.
Ажы-төлүң, өөредип, кижизидип,
Ажыл-ишке кыымаанны салбайн чор сен.
Углап-баштап, өөредип чоруурунга,
Улуу-биле четтирдивис, ынак ачай.

Өөнүң ишти, уруглары.

Туранның 110 чылынга

СООРА УГААГАНЫНДАН...

ТАР чылдарында бүгү-ле суурларны хоорай деп адаар чораан. Тыва автономнуг область болу бергенде 5 хоорайлыг болган бис. Оларның бирээзи — Туран хоорай.

1946 чылдың чайын, хектер чаа эдип эгелээнде, Межегейден аттыг дөрт кижи Туран хоорайже төрелдээр дээш хапкан бис. Чер аразы дыка ырак, дөрт өртээл дээ чугаалажыр. Ынчан өртээл уттундурбаалак чүве.

Туруксанчыг, чурттаксанчыг
Туран хоорай, улуг хоорай.
Дужун бодап чеде-ле бээр
Туран хоорай, улуг хоорай
— деп ырлажып чөрааш, Сесерлигге бир ара хонгаш, аттыг улус оруу-биле шыпап-ла, «дужун бодап» четкен бис.

Межегейниң төөгүлүг чугаалар билир Оюн Шоктуй-оол иревис мынчаар чугаалаар чораан:

— Туран хоорай солун төөгүлүг чер. Шаг-шаанда чүведир. Тыва чуртунда хөй алдынныг черлер бар, ону шинчилээр, тывар дээш бай орус садыгжы чоруп олурган чүве-дир. Ол шагда Туран хоорайның изи-сомазы-даа чок, анаа ак хову чыткан.

Демги орус садыгжы он шаа тергелиг аттарлыг, октуг-боолуг аг-шериглиг, камгалалдыг чоруп чораан. Даг-Ужунга дамырак Кара-Сугнуң шынаазынга одагланын, аттарын дыштандырын, каш-даа хонган улус дээр. Даг-Ужунга көжүп, чурттаан чораан бир тыва дүжүмет аажок чараш мөңгүн оттук, мөңгүн-биле каастаан коъш-бижектери-биле бай садыгжы орустан шериг дуран орнап алган. Дылдарын билишпес кижилер, орустап-тывалап, халаң эзирик хөөрежип турда, орус байы: «Бо черни чүү дээрил?» деп айтырарга, тыва дүжүмет соора угаагаш, «Туран» деп аңаа харыылаан берген. Орустар ону саазынга бижип алгаш чоруй барганнар. Орустарның одаглангаан черин «Туран» деп тывалар чугаалажыр апарганнар. «Туран» деп ат ынчаар тывылган бижир.

Туран деп географтыг аттың укталган өске вариантылары база бар боор.

База бир уттун каап болбас түүл бар: ол түл дээрге, ТАР чылдарында Туран «Орденниг Бии-Хем кожуннуң төвү» чораан. Ол орден капчап барганыл? Ону уттур болза, Туран хоорайның 110 чылы долу эвес болур боор деп бодай-тыр мен.

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксы суур.

Ном болгаш номчукчу

«ТЫВА ХАМНАРНЫҢ ХУВУЛАРЫ»

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, шүлүкчү, төөгү эртемниниң кандидады Монгуш Кенин-Лопсанның «Тыва хамнарның хувулары» деп ному чырыкче үнүп, номчукчуларның кичээнгейин хаара чуртаан. Ылаңгыя бистиң Мөңгүн-Тайга кожуунунуң Мугур-Аксы, Кызыл-Хая суурларга, малчын коданнарга, интеллигенция-биле-даа чугаалажып чораан эскерип көөрүмге, чугаалчының бо номун номчуваан, анаа бодунуң сайгарылгазын кылбаан кижи чок болурун эскердим.

«Тыва хамнарның хувулары» төөгүге, бистиң ада-өгбелеривистиң амыдыралынга үндезилеп тургускан номнуң онзагай үүлү — ук номну тыва, орус, англи дылдарга бижээн. Ооң аңгыда номда чамдык факт-барымдаалар херек чуруктары-биле, авторлуң чиге тайылбыры-биле болгаш чогаалчының амгы үеде тыртыгган хөрек портреди-биле бирги арында парлаттынганы база бир чаа үүл болуп турар. Номнуң очулгазын автор боду, А. Дембирель (кол редактору) англи дылче Р Конгар, Л. Тинмей олар чедимчелиг кылганын айгыр апаар. Фотокорреспондентилер В. Кривдиктиң базаа В. Савиныхтың тыртыгган чуруктары номнуң чурук-кааталгазын улам аяп киргени база солун.

Бо чаа номнуң база бир онзагай үүлү болза, Тыва Республиканың хөй национ алдыг чонунга Будда бурганның сарыг шажын өөрединин эртемге үндезилеп суртаалдап турарында деп билир кижи чордум. Ынчангаш бодум хуумда ону бедии-биле үнелээр кижидир мен. Маңаа чогаалчының карак кызыл, кызымаккай ажылын демдеглевес арга чок. Ылаңгыя шаандакы үеде бистиң Тывага чурттаан чораан хампар-биле чаңгыс чугаа кылып, оон чаңгыс сөс безин үндүрүп алыры кончуг берге дээрзин билип, автор кончуг угаангыр, төөгү материалдарын сагыңгыр ажыглаанынга өөрүп, бүгү номчукчуларның мурнундан чогаалчыга четтиргеним илередип олур мен.

Номда үш дылда кезек бүрүзүн аңгылааны номчукчуга кончуг таарымчалыг. Ылаңгыя «Тыва», «Тываларр», «Тываларның бурунгу үүдүлгези», «Тываларның бурунгу дагылгалары», «Тыва хамнарның тоолчургу чугаалары» дээн чижектиг эгелер номчукчунуң кичээнгейин чайгаар хаара туда бээр. Информатор-хамнарның данзызын номда ажыглаттынып турар литератураның данзызын тодаргай айытканы база дыка сагындырыг-дыр. Үстүнде айыттынган эгелер-биле чергелештир орус дылда «Тыва хамнар», «Хамнар деп кымнарыл ол?», «Тыва хамнарның ажыл-үүлези», «Көөрүнүң дээштери болгаш хамнарның хувулгалары», «Хамнарның өлүрү болгаш орнукшудары» деп эгелерде кайгамчык хөй факт-барымдаалар барын номчукчулар сеткил ханыы, хамнар азы хамнаашкын болза, кижи бүдүжүнүң катаптаттынмас онзагай, төрүмелинден чаяан-салым дээрзин кижи дораан эскерер, бүзүрээр чорду. Оон аңгыда номчукчулар автор этнограф-төөгүчү М. Б. Кенин-Лопсанның амыралчы, студент, чогаалчы, төөгүчү намдарының дугайында хөй-биле билип алыр.

Хоочун чогаалчы, төөгүчү-этнограф Монгуш Кенин-Лопсанның бо номун бистин Тываның төөгүзүнге чырыткы боон артар ном-дур деп өзулап үнелевишаан, номчукчулар бистерге үнелеп четпес белекти бергени дээш өөрүп четтиргенимни илерегим. Ынчангаш чеден харның девиинче үнген буянныг төөгүчүвүске аас-кежикти, кадыкшылды күзедим

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.
Күш-ажылдың хоочуну. Бишкы.

ООРЛАРНЫ ТУТКАН

ВЛАДИВОСТОК. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи **Дмитрий КАШИРИН**). Приморье крайның милиция ажылдакчылары Оожум океан флодунун корабльдериниң бирээзинден хөй санныг частыр чүүлдер оорлаан кижилерни туткан.

Коай прокуратуразындан РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатканын ёзугаар алырга, КАИ ажылдакчылары Владивостокка кежээки эргишкин кылып чораан, бир машинаның багажнигинден 150 санныг частыр херекселдерни тып алган. Оларның ниити дензизи 35 кг болган. Чычаанның чолаачызы ол өлүм чүүгүп Оожум океан флодунуң бир кораблинде кижиден садып алган. Ол корабльде частыр чүүлдерни долдур чүдүрүп кааны илерээн. Ук корабльдиң моторизи чолаачы-биле бажын тенидир арагалап алгаш, кажан тараар дей бергенде «белекке» берген боон турар. Ооң соонда ол-ла корабльдиң яйи матрозу кемниг херек үүлгедишкининге киржи берген.

Хамык ужур өлүм чепсээн оорлаанында эвес, а өлүм чүүгү сөөртүр корабльдиң Владивосток портунда он-он тоннa чүүгү-биле ай ажыг үеде, чогуур таныыл безин чок туруп турары овааримча чок чорукту херечилеп турардыр.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хмель» («Исход» деп 2-ги фильм) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда. Видеозалга: «Правдивая ложь» (АКШ 2 серия) 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Любовь по-итальянски» 13.20, 15.20, 17.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сумасшедшая неделя» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Альфа» деп толевилел» 10,30 шакта. «Чаңгыс мыйысты аннааны» 12.20, 17.30 шактарда. «Сталинград» (2 серия) 14.00 шакта.

Бай-Тайга кожуунунуң төп эмнелгезиниң терапевт эмчизи
Клара Балдан-ооловна ЧАНГЫЫЛАПТЫҢ
41 харлаан бар чораан, айыыл-халаң болганындан элекке мөчээнин эмчиниң уругларынга, дөргүл-төрелдериниге, эш-өөрүнге дыңнатпышаан, ханы кажыдалды кудалары илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 66700

Түргүзүүчүлер: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДЕ ХУРАЛЫ. ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Ч. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Я. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). А. Б. Монгуш. А. О. Океур (харыысалгалыг секретарь). М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгеи кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көлээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагва — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганла — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоолбулуулгазының сагылдаазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр өргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация талазы-биле Күрүве комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тираж 16271. Индекс 54240. Чагыг № 35—302.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

ЧАА ҮННЕР, ЧАА ХӨӨННЕР

«Чогаалдар сайгарылгазы»

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери 1994 чылда чырыкче үнген чамдык чогаалдарга (бо удаада 6 номга) сайгарылгны кылган. Маңаа тус-тус чогаалдарга сайгарылганы Тываның Дыл, литература болгаш төөгү эртем-шинчилел институдунуң чогаал секторунуң бөлүк эртем ажылдакчылары база чогаал шинчилекчизи болгаш үнелекчизи Д. С. Куулар кылганнар. Сайгарылгалар Анна Ламажаанын «Кайгамчык ужуралдар», Шомаадыр Куулардың «Амыдыралдың чиргилдиннери», Бады-Байыр Тараачының «Кайгал» деп тоожулары болгаш Зоя Намзырайның «Аяк хөөлиг Тыва чуртум», Сайлыкмаа Комбунуң «Сайдаяк», Мария Күжүгеттиң «Сактыышкының чадаганы» деп шүлүктер чыындыларына болган. Мында чогаалдары чырыкче бир дугаар үнүп турар аныяк-даа, ат-сураа чонга билдиңгир апарган-даа авторларның, улуг-даа, бичии-даа хемчээлдиг чогаалдарының кирип турарын ол ышкаш проза болгаш шүлүк-даа жанрларының барын номчукчу эскерген боор.

Чогаал сайгарары, аңаа шын болгаш чөптүг үнелелди бээри дыка даржыктыг, каш дакпыр күүнеиишкинни негээр нарын херек, а чогаалын сайгартын турар кижилерге оон ийи дакпыр берге дээри билдиңгир. Чүгле дээрге кандыг-даа сайгарылга кайы-даа талага бир янзының шылгалдазы болбушаан, шүүмүүлел (критика) уткалыг үнелээшкин болур. Ынчангаш сайгарыкчыларның талазындан кандыг аян-хөөнге ону чорударындан база хөй үүл хамааржыр.

Бо удаада сайгарылга, ылаңгыя аныяк авторларга хамаарыштыр, ындыг кончуг кадыг-хажагай чуу шавышкынмар чокка, шала чымчак хөөнге, а хоочун авторларга— өө-тавыныда шүүмүүлелдиг байдалга болуп эткен. Ынчалза-даа сайгарылга сайгарылга-ла болгай, аңаа чогаалдың чедер-четпези айыттынмайн, маргылдаалыг айтырыглар азы көрүлдээлиг байдалдар тургустунмайн баар деп чүве турбас. Ооң бир чижээнге «Кайгал» деп тоожуга сайгарылга кылын тура, З. Б. Самдан мурнуку чылларда чогаалдарда «кайгалдар» деп маадырлар «төлептиг маадырлар» болур бе азы «төлеп чок маадырлар бе» дээри безин маргылдаалыг турганындан эгелээш, «кайгал» деп сөс «бөр» деп сөс-биле дөмей уткалыг синонимнер болуп болур бе дээринге чедир чугаа кылган. Маңаа чогаалдың үнелекчизи боду болгаш өске-даа киржикчилер шын бодалды илереттилер. Ылаңгыя хоочун чогаалчывыс Салим Сүрүн-ооллуу-биле, «кайгал» дээрге үштекчи, үүлгедикчи-даа эвес, ынчангаш ону капчап-даа «оор» деп болбас дээн уткалыг бадыткалды кылды.

Ол черле чөп турган боор. Бо-даа кижи бодааргa, кангал дээрге бир талазында олут ороас, эрес-шудургу, угаангыр болгаш соруктуу-биле чонга хүндүткелдиг кижи болур, ийи талазында ол чөптүг эвес чорукка удур хөөннүг, ынчангаш турун турар өзу-чурум, эрге-чагыргалар-биле үзел-бодалы, хөделишкиннери чөрүшкек (чижээ «Алдан дургун кайгалдар» болгаш оларның мурнунда Сарыг Самдан, Эрес-Хөө, Кара-Чода) кижилерни база ынча дээр.

Ол ышкаш бо чогаалдың сайгарыкчызы Зоя Самдан номнуң эге кезиниң эки бижиттингенин, ынчалза-даа шала сөөлзүреди ооң уран-чечени чоорту суларан, утка-шынарының кудулааның демдеглээн. Ындыг байдал авторнуң чечен чугааларында база барын, бир эвес автор номун дүрген үндүреринче далашпаан болза, ук четпестерниң турбайн барын болурун айыткан.

Сайгарылгада кирген проза чогаалдарындан улуг хемчээлдин Шомаадыр Куулардың «Амыдыралдың чиргилиннери» деп тоожузу. Аңаа үнелелди берип тура, критик болгаш литература шинчилекчизи Доржу Куулар авторнуң бо жанрга чедиишкиниг ажылдан турарын демдеглевишаан, ук чогаалда пейзаж, чурумал дээн ышкаш уран-чечен аргаларны чедир ажыглавайн барганын, ол ышкаш ук чогаал тоожулал хевириниге бижиттинзе-даа, ында оолуушкуннарның үе талазы-биле дедараалашкаан бодаарга, хроника жанрынга хамааржырын тодараткан.

Үстүнде адаанывыс ийи чогаалдың ниити четпези — чогаалда болуушкуннарның хөгжүлдезинге кол идигни бээр ужурлуг көрүлдээнин чогун, бар-даа болза кошкак ажыглаттынганын үнелекчилер болгаш санал бергеннер айытканнар.

Сайгарылга үезинде киржикчилериң сонуургалыг болдурган база бир чогаал, тыва литературага чооктан бээр көстүп келген автор Анна Ламажаанын «Кайгамчык ужуралдар» деп тоожузу. Бо чогаалга үнелелди чогаалчы Эдуард Донгак берген. Сайгарылга үезинде ол чаа авторнуң өскелерден онзагай үнүүн демдеглевишаан, ниитизи-биле эки бижиттинген чогаалдың дылында четпестерге доктаагаан. Ол дугайында шүлүкчү Черлиг-оол Куулар база чептүг эскериглерни кылып, Чогаалчылар эвилелиниң талазындан чаа авторга литературлуг дылды сайзырангайжыдарынга боттуг дузаны чедирери чугула деп көрген.

Литературлуг сайгарылгалар поэзия чогаалдарынга база болганын, аңаа сураглыг шүлүкчү Зоя Намзырайның «Аяк хөөлиг Тыва чуртум», аныяк авторлар Сайлыкмаа Комбунуң, Мария Күжүгеттиң «Сайдаяк» болгаш «Сактыышкының чадаганы» деп (аттары безин чараш, поэтиктиг) баштайгы номнарының сайгарылгазын ТДЛТЭШИ-ниң чогаал салбырының аныяк эртем ажылдакчылары Урана Донгак, Людмила Мижит болгаш Антонина Донгак кылганнар.

Мында бир демдеглеп кагы дег онзагай үүл—сайгарылгада колдуунда хөрээжен авторларның чогаалдарының киргени болгаш аңаа сайгарылганы база-ла код кезиинде хөрээжен үнелекчиларниң кылганы болур. Чаңгыс бо безин тыва литературага хөрээжен чоннуң сонуургалының улам өзүп турарының херечизи. Ол дугайын сөөлгү үеде аныяк кыс үннериниң удаа-дараа көстүп кээп, бир-ле онзагай аянхөөнге илереттинин турарындан эскерер бис. Ол дугайында бо сайгарылгага иденкейлиг киржип, ханы уткалыг эскерилгелерни кылган Урана Донгактың тыва литературада «хөрээжен кижиниң делегейин тургузуп турар» чогаалдарының арбыдан орарын, ооң-биле оларның «онзагай уян делегейинин» көстүп кээп турарын айытканын барымдаага ап болур.

Бо кыска үүлге сайгарылгага киришкен кижи бүрүзүнүң бодалдарын, саналдарын дөгерезин көргүзүптер арга чок болганда, чүгле ийи-үш саналдан допчулап көрээли. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Н. Ш. Куулар, «Часкы хөөннерге» сайгарылганын чедир болбайн барганын айыткаш, ниитизи-биле сайгарылгада кирип турар чогаалдарның «ортумак чергелиг» болуп турарын, пом үндүрер черниң кол редактору А. У. Күжүгет бо янзылыг сайгарылгаларны номнар чырыкче үнүп келген «изиг дээрзи-биле чорударын», ол ышкаш чамдык авторлар каяа-даа, кымга-даа көргүспээн, сайгарылганын эге чадазын безин эртпээн номнарын теппиже-ле ном үндүрер черге эккеп турарын база «Улуг-Хем» сеткүүлдүң кол редактору Ч. Ч. Куулар номчукчуга атсураа билдингир апарган чамдык өзүлдениин көскү эвес болуп турарын демдеглээннер.

Сайгарылганын түңнелинде ооң киржикчилери бо янзылыг ажыл-хемчеглериниң тыва чогаалга, ылаңгыя аныяк-даа, хоочун-даа авторларга ажыктыын, өөредиглиин айытпышаан, моон соңгаар болур сайгарылгаларның цыпарын экижидер сорулга-биле кандыг-бир тодаргай жанрга чоруларын дугурушканнар.

Дараазында сайгарылга Тываның улустун чогаалчызы Салим Сүрүн-оолдун «Тываларр кускун» деп номунга болур.

Чап ҮҮЛДҮМ.

СЫГЫДЫҢНЫ ДЫҢНАП ОРА...

Өвүрнүң Дус-Даг — ооң төрүттүнген чери. Келир үеэ-зинге чаагай салдарны чедирген, Тыва чуртунга ат-алдарлыг сыгытчы-хөөмейжи даайы Санчы Кызыл-оолдуң бичии чаш оолга уран талантызын көргүзүп, айтып берип эгелээн чери бо-ла болгай. Маңаа Торгалыг школазынга өөренирги ч